NR 2 2008

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfsparre, Lund

Innehåll

	Sid.
Lars Einarsson: Ett skeppsvrak i Ronneby skärgård	1
Ebbe Nyborg: Anders Sunesens helligtrekongersgruppe og en baltisk madonnatype	16
Marie Olsson: Stormansgården i Rebbelberga – ett storslaget långhus från äldre förromersk järnålder	27

TRYCKTJÄNST I ESLÖV HB, 2008

Ett skeppsvrak i Ronneby skärgård

Av Lars Einarsson
Marinarkeolog, Kalmar läns museum

Förf. som är ansvarig för undersökningen av det utanför Öland förlista regalskeppet Kronan presenterar här för första gången de hittills vunna marinarkeologiska resultaten från vad som kan vara ett annat och äldre statsskepp. Det kan röra sig om den danske kung Hans stora skepp Gripshunden, som troligen sjönk 1495. Fortsättning lär säkerligen följa.

Red.

Bakgrund

Vintern 2000/2001 kontaktades Kalmar läns museum av Jonas Thörngren, dykarklubben Doppingarna, Ronneby. Anledning var att dykarklubben under flera år hade känt till och dykt på ett fartygsvrak norr om St. Ekö i Ronneby skärgård. Vraket uppvisade flera detaljer som tilldrog sig dykarnas intresse, i synnerhet några ca 2,5 meter långa träföremål som till utseendet påminde om urholkade stockar (jfr fig. 1). Vid besöket på länsmuseet visade Thörngren bilder på träföremålen. Bedömningen gjordes att föremålen med stor sannolikhet var lavetter till bakladdade järnkanoner. Artilleritypen kan grovt dateras till perioden 1450–1550. Länsstyrelsen i Blekinge underrättades om fyndet och gav Kalmar läns museum uppdraget att utföra besiktnings- provtagnings- och bärgningsarbeten på vrakplatsen. Det marinarkeologiska undersökningsarbetet till havs har genomförts under hösten 2001, 2002 och 2006.[1]

Det maritima landskapet

St. Ekö är strategiskt belägen längst ut i havsbandet på gränsen mellan skärgård och hav (se fig. 2). Söder om ön är öppet hav, medan farvattnen norr om ön, Ekösund, erbjuder ett relativt skyddat skärgårdslandskap i inloppet till Ronnebyfjärden. Den höga ön utmärker sig i det omgivande skärgårdslandskapet. Mitt på ön ligger en bergknalle. Den erbjuder goda möjligheter till överblick och därmed visuell kontroll över ett mycket stort område. Ön har i och med sin form och sitt läge ett utpräglat strategiskt läge, i historiskt avseende kopplat till närheten till det politiska och ekonomiska maktcentret Ronneby.[2]

Havsbotten i området uppvisar idealiska ankringsmöjligheter. Omedelbart norr om ön, just där verket är beläget, är bottendjupet trots närheten till land relativt stort, ca 8 meter. Vid sydlig vind när sjön bygger från öppet hav, medger djupet säkra ankringmöjligheter i nära lä av ön även för djupgående fartyg. Läget har skapat en idealisk naturlig ankarplats som sannolikt nyttjats kontinuer-

Figur 1. Bilden visar underredet (lavett) av trä till en bakladdad järnkanon. Föremålet bärgades för fotografering av dykarklubben på orten och återdeponerades sedan på vrakplatsen. Foto: Dykarklubben Doppingarna.

Figur 2. St. Eköns strategiska läge i yttre havsbandet är kopplat till närheten till det medeltida politiska och ekonomiska maktcentret Ronneby. NÖ sidan av ön erbjuder dessutom extremt goda ankringsmöjligheter. St. Eköns mitt präglas av en markerad höjdrygg. Den erbjuder goda möjligheter till överblick och därmed visuell kontroll över ett mycket stort vattenområde. Foto: L. Einarsson/Kalmar läns museum.

ligt sedan förhistorisk tid. Flera fynd av bl.a. rödgodskeramik på botten i området, ger indikationer på förekomst av ankarplatser.[3] I ett större perspektiv utgör vattenområdet, omgivet av öarna Saltärna i väster, Slättön i norr, Dunsön och Klåven i öster samt St. Ekö i söder, ett maritimt område med stor kulturhistorisk potential.

Fornlämningsbilden

De registrerade fornlämningar som finns i området utgörs dels av ett stråk av rösen och stensättningar, dels av ett stort vikingatida gravfält på Göhalvön i öster. Lämningarna från historisk tid består främst av tomtningar. Ett omfattande komplex återfinns på Pilkaholmen-Saltärna, några mindre på Gökalv och Funkön. På nordsidan av Saltärna, invid den inre farleden ligger den s.k. Kapellsåkern. Vid undersökningar i Blekinge museums regi har fynd av taktegel påträffats på platsen, vilka har tolkats som möjliga rester från ett kapell av medeltida ursprung. På själva St. Ekö återfinns två registrerade fornlämningar. De är belägna på östra sidan av ön och utgörs av två stensättningar, 4–6 meter i diameter och 0,2–0,4 meter höga.[4]

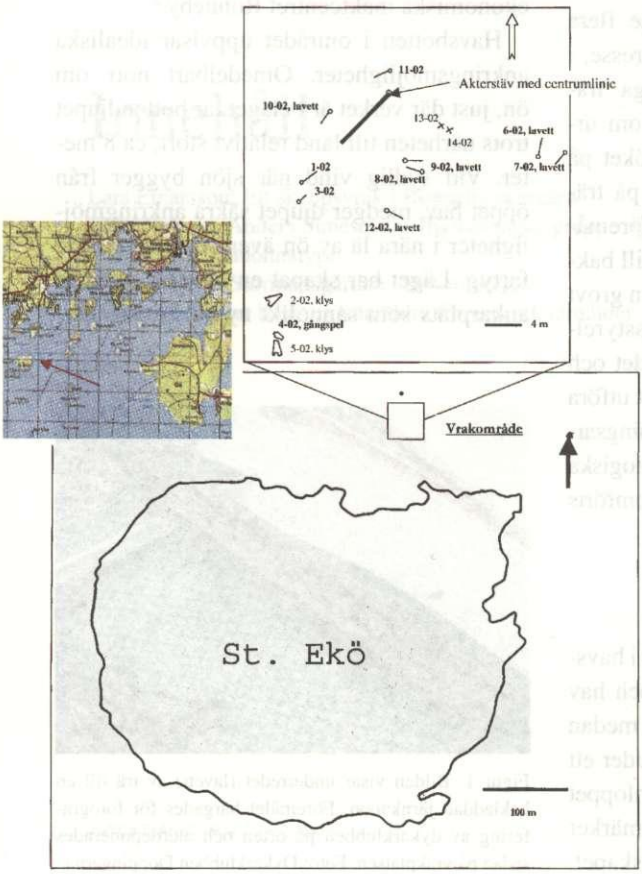

Figur 3. St. Ekö och vrakplatsen. Fyrkanten i den nedre bildens överkant markerar vrakområdet. Den överliggande detaljskissen över vrakområdet med det dokumenterade fyndmaterialet, visar lavetternas, klysens och gångspelets relativa lägen efter inmätning. Nio av de totalt elva kanonlavetternas bakstycken är markerade med runda ringar, lägena för de övriga två med kryss. Vrakets förmodade centrumlinje är markerad med NO–SV streckad linje. Skiss: L. Einarsson/Kalmar läns museum.

Vrakplatsen

Vrakplatsen är belägen omedelbart norr om St. Ekö i Ronneby skärgård. Vraket vilar på knappt 10 meters djup med lätt slagsida åt styrbord. Långskeppslinjen är orienterad i NO–SV riktning, med förstäven mot St. Ekös strand i söder (se fig. 3 och 4). Den exponerade delen av vraket utgörs av akterstäven och några av babordssidans spant (se fig. 6). Enstaka lösfynd, täckta av sediment och alger, återfinns synliga på vrakplatsen. Bottenmiljön utgörs av en s.k. *ackumulationsbotten*. Den kännetecknas av ett löst, lättflyktigt sediment, till största delen bestående av döda alger. Dessa samlas på grunda bottnar och skapar syrefria miljöer. Anledningen till den ökade ansamlingen av alger runt vårt lands kuster tros vara tillförseln av kväve och fosfor genom övergödning. Huruvida dessa ackumulationsbottnar påverkar vrak i menlig riktning är osäkert. Låg syrehalt är i sig en positiv omständighet vad gäller riskerna för biologisk och kemisk nedbrytning av arkeologiskt fyndmaterial.

Lösfynd

De lösfynd som observerades på vrakplatsen består av elva underreden till bakladdade eldrör av smidesjärn, laggstavar till tunnor samt enstaka delar av skeppets konstruktion. Några av dessa fynd är av särskilt intresse. I vrakplatsens södra del observerades vad som tolkats som två ankarklys och ett gångspel. Ankarklysens diameter är relativt stor (30–40 cm) och visar tecken på en vidhäftande klinkkonstruktion. På avbildningar av skepp från 1400-talet återges ofta ankarklysen med en anmärkningsvärt stor diameter.[5] Evolutionistiska teorier hävdar att klysen utvecklats från grunda försänkningar i bogens reling till öppningar i fartygets bog.[6] Under senare medeltid utvecklas klysen till halvcirkelfor-

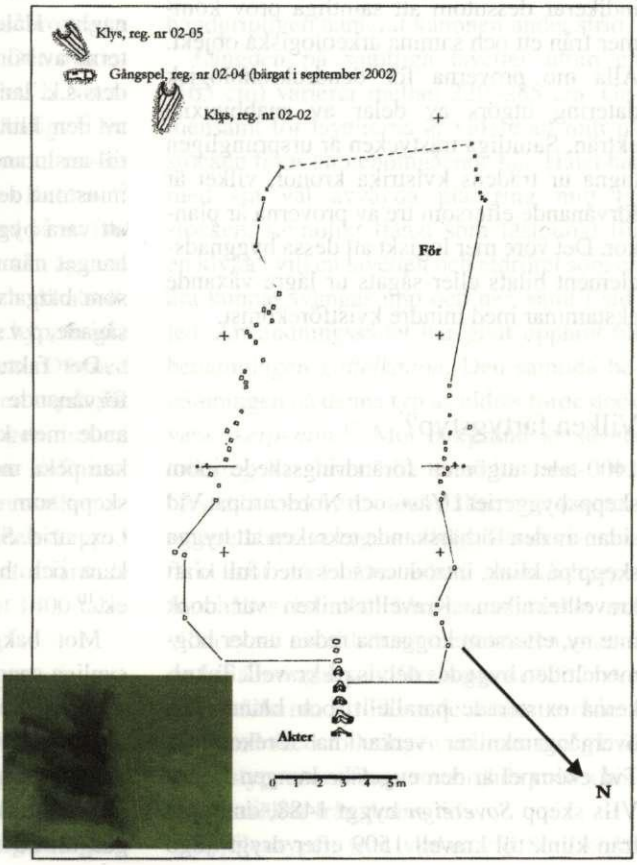

Figur 4. Planskiss av St. Ekö-vrakets utbredning. Läget för 2006 års provschakt markerat med rött kryss. Vraket ligger med lätt slagsida åt styrbord, med stäven mot SV. Akterspanten står fortfarande in situ. Inmätningen av skrovets utbredning, baseras på uppstickande spant om styrbord och babord. Dessa är markerade som fyrkanter. Spanten har i skissen förbundits med en linje för att markera skrovets syftade utbredning i bottensedimentet. Infälld bild visar de stående akterspanten, sedda från för mot akter. Bild och skiss: Kalmar läns museum.

made öppningar med avsevärd diameter, avsedda för såväl ankartåg som fäste för förstaget. Vraket vid St. Ekö är försett just med denna typ av öppna klys.

Datering

Den dendrokronologiska dateringen av vraket har skett med stöd av nio träprover från delar av skrovet. Fällningstiden är fastställd till perioden september 1482–maj 1483.[7] De referenser som daterar proverna är kronologier från norra eller västra Tyskland. Den dendrokronologiska korrelationen mellan samtliga prov är så stor att den visar att allt virke sannolikt avverkats samtidigt och ur samma bestånd. Virket är således från samma geografiska område. Den stora korrelationen indikerar dessutom att samtliga prov kommer från ett och samma arkeologiska objekt. Alla nio proverna för dendrokronologisk datering utgörs av delar av snabbvuxna ekträn. Samtliga trästycken är ursprungligen tagna ur trädens kvistrika kronor, vilket är förvånande eftersom tre av proverna är plankor. Det vore mer logiskt att dessa byggnadselement bilats eller sågats ur lägre växande ekstammar med mindre kvistförekomst.

Vilken fartygstyp?

1400-talet utgör ett förändringsskede inom skeppsbyggeriet i Väst- och Nordeuropa. Vid sidan av den förhärskande tekniken att bygga skepp på klink, introducerades med full kraft kravelltekniken. Kravelltekniken var dock inte ny, eftersom koggarna redan under högmedeltiden byggdes delvis på kravell. Teknikerna existerade parallellt, och bland- och övergångstekniker verkar ha förekommit. Två exempel är den engelske kungen Henry VIIs skepp *Sovereign* byggt 1488, ombyggt från klink till kravell 1509 efter drygt tjugo års tjänst, och Henrik VIIIs *Henry Grace à Dieu* byggt 1512.[8] Ett tredje är Henrik VIIIs *The Mary Rose* (byggt 1510). Även där har tecken på en ursprunglig klinkkonstruktion som modifierats till kravell observerats.[9] Dessa skepp är således intressanta exponenter för förändringarna i skeppsbyggeriteknikken vid denna tid.

Eftersom endast en okulär besiktning av de få delar av vraket som syns ovan befintlig bottennivå gjorts, är det i dagsläget vanskligt att uttala sig definitivt om vilken typ av fartyg det en gång var som blev vrak utanför St. Ekö. Tre av träproverna som togs för dendrokronologisk datering ger dock en indikation om fartygets typ. Två av proverna uppvisar antydan till klinkhak. Ett tredje prov uppvisar genomgående hål efter vad som sannolikt är märken efter bortrostade järnnaglar. Hålen som förekommer längs kanterna av bordets långsidor, bör markera bordets s.k. lann, d.v.s. den överlappande delen av den klinkade bordplankan i förhållande till anslutande bordgångar. Skeppet, eller åtminstone delar av det, förefaller följaktligen att vara byggt på klink. Det bör i sammanhanget nämnas att samtliga av de fyra bord som bärgats för provtagning är tangentiellt sågade, d.v.s. tvärs hela stammens diameter.

Det faktum att träproverna från borden förvånande nog är sågade ur det snabbväxande men kvistrika virket i trädens kronor, kan peka mot att materialet är avsett för ett skepp som skall motstå stora påfrestningar, t.ex. strid. Snabbvuxen ek ger nämligen starkare och hårdare virke än långsamvuxen ek.[10]

Mot bakgrund av uppmätningar av de synliga spanten i fartygskonstruktionen, kan skeppets maximala bredd uppskattas till närmare 10 meter. Eftersom c a 20 meter av vrakets längd är synlig, är ett rimligt antagande att skeppets ursprungliga längd uppgått till 20–30 meter. Extrapoleringen av de

ovan bestämda måtten ger ett uppskattat bredd/längdförhållande på 1:2,5–3. Dessa värden förfaller överensstämma någorlunda med de få uppgifter som finns tillgängliga om fartygstyper och deras dimensioner från senare delen av 1400-talet.[11] I beaktande av skrovkonstruktionens sannolika deformering, bör de uppskattade måtten betraktas med en viss reservation.

Utgående från indikationerna att skeppet är byggt på klink, d.v.s. med överlappande bordläggning, kan vraket ursprungligen ha varit en skeppstyp som omväxlande benämns *holk* eller *krejare*. Holken och krejaren har tolkats som lättare, klinkbyggda fartyg användbara både för handel och militära ändamål, till skillnad från *jakten*, *barken* och *kraveln* som antas ha varit kravellbygda och mer direkt avsedda för örlog. *Holken* har omnämnts som det normala nordeuropeiska storskeppet under 1400-talet.[12] Det marinarkeologiska jämförelsematerialet i Nordeuropa från 1400-talet är knapphändigt.[13] Ett i vissa avseenden jämförbart material utgörs av båtfynden i den forna hamnen i Kalmar.[14]

Förekomsten av artilleri ombord på ett fartyg vid denna tidpunkt, kan vittna om ägande av, och strävan efter makt och kontroll. Skeppet som blev vrak kan därför hypotetiskt antas representera maktintressen. Därmed inte sagt att skeppet skulle vara ett utpräglat örlogsskepp. Även om utvecklingen mot en renodling av skeppens funktion definitivt hade tagit sin början, bör gränsen mellan utpräglade örlogsskepp och handelsskepp i Östersjöområdet i de flesta fall fortfarande ha varit svår att skönja under sent 1400-tal.

Tolkningen av fyndmaterialet

Sammanlagt elva lavetter av trä till kammarladdade smidesjärnskanoner samt skeppets gångspel har bärgats under undersökningsarbetet. Eldrören som ursprungligen legat i lavetterna är sedan lång tid tillbaka bortrostade. De halvsfäriska försänkningarna i respektive stock, i vilka eldrören vilat, ger emellertid en god bild av deras ursprungliga form och karaktär. Det bör i sammanhanget betonas att samtliga lavetter uppvisar rester av korrosionsprodukter. Man kan därför med relativt stor säkerhet hävda att de innehållit eldrör vid tidpunkten för skeppets förlisning.

Samtliga lavetter har en likartad form, vilken kännetecknas av att den bakre änden är markant spetsig. Detta kan till viss del förklaras av erosionspåverkan, men det är mer troligt att den markant spetsiga formen kan sättas i samband med funktionella aspekter avseende elevationen och fixeringen av bakstycket. Möjligheten finns också att det lätt gripbara bakstycket underlättat när man handgripligen hanterat kanonen under strid.

Längden på samtliga lavetter utom en (163 cm) varierar mellan 220–285 cm. Gemensamt för lavetterna är vidare att mitt på stocken finns ett genomgående hål. Hålet har med sin väl avvägda placering mitt på stocken, sannolikt tjänat som fästpunkt för en klyka i vilken lavetten och eldröret som en åra kunnat svängas upp och ner, samt i sidled. Användningssättet har givit upphov till benämningen *gaffelkanon*. Den samtida benämningen på denna typ av eldrör torde dock vara *skerpentin*.[15] Mot bakgrund av denna tolkning har lavetterna sannolikt inte varit försedda med hjul, utan istället varit positionerade längs fartygets reling, alternativt surrade mot däck. Det bör i sammanhanget framhållas att det råder en osäkerhet om vilka typer av eldrör som egentligen avses i de benämningar som förekommer i de historiska källorna. Ett liknande dilemma råder i samband med tolkningen av namnen på de skeppstyper som finns omnämnda i olika historiska källor från denna tid.

Artilleritypen från vraket vid St. Ekö är

närmast jämförbar med fynden av tre kammarladdade eldrör påträffades 1973 i det s.k. Cattewater-vraket, nära Plymouth i Storbritannien.[16] Vissa detaljer är närmast identiska. Cattewater-vraket har främst på typologisk basis daterats till tidigt 1500-tal. Även de s.k. Anholtfynden, i synnerhet de som bärgades 1947 och är daterade till sent 1400-tal–tidigt 1500-tal och som återfinns på Töjhusmuseet i Köpenhamn, utgör intressanta jämförelseobjekt.[17]

Huruvida eldrören vid tiden för förlisningen var monterade för strid i skeppet, går inte med exakthet att avgöra. Möjligheten finns också, att eldrören utgjort last eller ballast. Denna tolkning har gjorts vid andra undersökningar där kammarladdade kanoner påträffats utan lavettkontext.[18] Last- eller ballasttolkningen kan dock röra sig om ett felslut, eftersom kunskapen om hur denna typ av tidigt skeppsartilleri var monterad ombord med eldrör är begränsad.

En vidare tolkning av lavetternas likartade form, är att de producerats under överinseende av samma organisation och under ett relativt kort tidsintervall. Detta kan i likhet med tolkningen av skeppets byggnadsmaterial indikera att en övergripande och rationell organisation står bakom skeppet och dess utrustning.

Ett rimligt antagande är att de påträffade lavetterna inte utgör samtliga av de som ursprungligen fanns ombord på fartyget. Teorierna om var de övriga står att finna, kan i dagsläget endast inskränka sig till spekulationer. Vissa kan ha blivit bärgade, medan andra kan ligga kvar i vraket. Trots osäkerheten beträffande det ursprungliga totala antalet av eldrör som funnits ombord, vittnar de fynd som gjorts om att skeppet varit rustat för örlog, och att det för sin tid sannolikt besuttit ansenlig eldkraft. Detta påstående grundar sig på jämförande material ur Wisborgs räkenskaper från 1520-talet som publicerats i litteratur, där en bestyckning om tio skerpentiner förefaller att ha kännetecknat ett skepp som ansetts ha stor eldkraft.[19]

Figur 5. Bilden visar det gångspel som bärgats från vrakplatsen. Det är 120 cm högt och dess största diameter är 40 cm Dess höjd ovan däcket kan bestämmas till 90 cm. Foto: L. Einarsson/Kalmar läns museum.

Gångspelet som bärgades är 120 cm högt och dess största diameter är 40 cm (se fig. 5). Även om spelet är relativt kraftigt eroderat, kan dess höjd ovan däcket – d.v.s. den övre delen av den s.k. *valsen* – bestämmas till 90 cm. Flänsen är belägen vid valsens största diameter. Den visar var på gångspelet det varit fastsatt i skeppets däck och vridits runt sin axel. Valsens överdel har två genomgående hål, belägna vinkelrätt mot varandra och avsedda för de två spakarna med vilket spelet med handkraft drevs. Underdelen av valsen är kraftigt eroderad och förhållandevis klen i jämförelse med överdelen.

Jämfört med gångspelet från den s.k. kraveln i Nämndöfjärden i Stockholms södra skärgård, vilken daterats till tidigt 1500-tal, uppvisar gångspelet från St. Ekö-vraket betydligt klenare dimensioner och i flera avseenden ett annat utförande.[20] Kravelns gångspel är 270 cm högt ovan däck, medan motsvarande mått för St. Ekö-vraket är 90 cm.

Största diameter på gångspelet från kraveln är 90 cm och på St. Ekö-vraket 40 cm. Vidare är kravelns gångspel avsett för tre genomgående spakar, medan gångspelet från St. Ekö är gjort för två. Det bör tolkas som att kravelns gångspel är avsett för ett större antal personer och därmed större tyngder än gångspelet från St. Ekö. Den nedre delen av valsen på kravelns spel är 340 cm. Den nedre delen av gångspelet från St. Ekö är kraftigt eroderad, vilket gör det svårt att fastställa dess ursprungliga utseende och dimension. Underdelen har dock ett synligt kraftigt eroderat, tappliknande utskott. Antydan till ett genomgående hål vinkelrätt genom utskottet, kan indikera läget för en kil som hållit spelet på plats. Under alla omständigheter har den del av valsen som befunnit sig under däck, varit avsevärt mindre än motsvarande del på spelet från kraveln. Denna detalj pekar mot ett fartyg av mindre storlek, med färre däck och lägre däckning än det i Nämndöfjärden.

Mot en möjlig identifiering?

Den historiska scenen

Vid slutet av 1400-talet präglades östersjöstaterna fortfarande generellt av en medeltida decentraliserad, löst sammansatt samhällsstruktur. Centralmakten var mest utvecklad i Danmark, där kungamakten under kung Hans kännetecknas av strävan efter att stärka unionen och nå hegemoni i regionen. Sverige var betydligt mer splittrat av inre motsättningar. Kampen stod mellan riksföreståndarna av Stureätten, som försökte stärka centralmakten och den oftast danskvänliga feodala rådsaristokratin. Andra betydelsefulla maktgrupper utgjordes av Stockholms borgerskap, allmogen i Uppland samt Dalarnas bergsmän.[21]

Den decentraliserade maktstrukturen i regionen innebar att städerna runt Östersjön utvecklade direkthandel mellan varandra, istället för organiserad mellanstatlig handel. Den mäktiga organisatören av denna handelsstruktur var Hansan, som ända in i tidigt 1500-tal förfogade över den starkaste flottan i Östersjön.[22] För svenskt vidkommande hårdnade det utrikespolitiska läget mot slutet av århundradet. 1493 slöt storfurstendömet Moskva förbund med Danmark. Sverige var nu inte endast föremål för inrikespolitisk söndring, utan även utsatt för ett kraftigt utrikespolitiskt tryck. Riksföreståndaren Sten Sture d.ä. tvingades 1497 till ett samgående med den danskvänliga rådsaristokratin och ett erkännande av kung Hans som unionsregent.

Som tidigare nämnts hade Danmark vid slutet av medeltiden kommit längst på vägen mot en konsolidering av centralmakten och skapande av hegemoni i Östersjöregionen. Ett viktigt redskap i denna strävan var en stark, permanent flotta. Vid sekelskiftet 1500 hade grunden lagts för en i regionen oöverträffad statsflotta, med regelrätta örlogsskepp.[23]

Det arkeologiska källmaterialet

Utan tvivel vittnar fyndmaterialet från vraket vid St. Ekö om ett skepp som representerar starka maktintressen. De dendrokronologiska analyserna av träproverna från vraket uppvisar en anmärkningsvärt hög överensstämmelse. Den ger en säker datering avseende avverkningstillfället till perioden september 1482–maj 1483. Omständigheterna kring förlisningen är osäkra. Ett troligt scenario är dock att fartyget av någon anledning övergivits under relativt dramatiska former, annars skulle det inte ha påträffats på den aktuella platsen. Det observerade och bärgade fyndmaterialet från vraket är av naturliga skäl hittills relativt begränsat men talar likväl ett entydigt språk. Skeppet har varit kraftigt be-

styckat för sin tid, och har sannolikt använts för fysiskt utövande av makt. Det förefaller troligt att det utgör en exponent för starka politisk krafter i området. Dessa utgörs under den aktuella perioden av framför allt Danmark, Sverige och den nordtyska hansan. Mot bakgrund av dessa faktorer framstår särskilt två potentiella förlisningsskeden som intressanta. Det ena är unionsstriderna mellan det svenska och danska rikena kring år 1500, det andra den danske hövitsmannen Sören Norbys aktiviteter i området under 1520-talet.

Vilka möjligheter finns då att knyta vraket till ett historiskt skede? En utgångspunkt för en diskussion kan tas från skeppets tidsmässiga aktionsradie. Dateringen av byggnadsmaterialet visar att det avverkats under en mycket begränsad tidsperiod och ur samma bestånd. Det geografiska området är fastställt till norra eller västra Tyskland. Alla de nio proverna utgörs av delar tagna ur kvistrika kronor av snabbvuxna ekträd, vilket kan vittna om en hög efterfrågan på skeppsbyggnadsmaterial och därmed en hög produktionstakt. En hög produktionstakt innebär sannolikt att skeppet färdigställts under en relativt kort tidsperiod. Mot bakgrund av detta antagande kan skeppet ha stått färdigt redan vid mitten av 1480-talet. Om skeppet har ett samband med den danske hövitsmannen Sören Norbys aktiviteter i området under 1520-talet, innebär det att det haft en ålder av närmare fyrtio år vid förlisningstillfället. Detta förefaller osannolikt. Det bör ha varit mer kostnadseffektivt att modifiera det tidiga 1500-talets skepp än det sena 1400-talets, mot bakgrund av den relativt betydande utveckling som skeppsbyggeriet och segelteknikken genomgick i Europa efter sekelskiftet.[24]

Orsakerna till utvecklingen under slutet av 1400-talet har av historiker satts i samband med förändringsfaser som de territoriella staternas framväxt, den ökade dynamiken i maritim politik och ekonomi, den ökade handeln till sjöss, den transoceana expansionen och den genomgripande förändringen av krigstekniken till sjöss.[25] Den hypotetiska utgångspunkten, att vraket vid St. Ekö är en exponent för maktintressen i området, är i sin tur nära förbundet med faktorer som politisk och ekonomisk makt och god organisation. Dessa faktorer anses grundläggande för framväxten av de första, spirande statsflottorna under sent 1400-tal. Skeppet som förliste vid St. Ekö kan således ha tillhört en mäktig stats flotta.

Krönikorna som marinarkeologiska källor

Om skeppet som förliste vid St. Ekö var ett betydande skepp som företrädde starka maktintressen, kan det eventuellt ha satt avtryck i det historiska källmaterialet. En förnämlig källa till studier av händelseutvecklingen och tidsandan är de medeltida krönikorna. De är relativt lättillgängliga eftersom de även finns i form av tryckta källor. Krönikorna lämnar övergripande information om händelseutvecklingen ur ett härskarperspektiv.[26] Syftet med dessa krönikor har ansetts vara en kombination av underhållning och politisk propaganda. Tendensen i krönikorna är därför påtaglig, vilket ställer stora krav på källkritik.

Krönikorna beskriver ofta på ett detaljerat sätt händelser av betydelse för ett större sammanhang. Detta sammanhang handlar ofta om politiska motsättningar vilka med avseende på platser, personer och föremål beskrivs anmärkningsvärt konkret. Sturekrönikan har varit föremål för studier avseende rimkrönikans tillkomst och sanningsvärde.[27]

Studierna av Sturekrönikan 1452–1496 är av särskild betydelse eftersom metoden är en jämförelse med samtida krönikematerial. Läsaren får därför en inblick i hur de olika källorna förhåller sig till varandra med avse-

ende på uppgifternas ursprung. I många fall är det uppenbart att flera uppgifter är baserade på en enda källa. Sturekrönikan är i detta sammanhang av särskilt intresse, dels beroende på att den varit föremål för källkritisk tolkning med jämförande studier, dels eftersom den behandlar en av de två tidsperioder från vilka vraket vid St. Ekö med stor sannolikhet kan härröra. I Sturekrönikans versrader 3476–3556 skildras en resa av stor politisk betydelse som kung Hans avsåg att göra till Kalmar 1495.[28] Bakgrunden till resan var ett danskt initiativ till att genom förhandlingar åter samla de nordiska rikena under en union och en unionskung. Den exakta tidpunkten för mötet är osäker, men sannolikt har det genomförts någon gång under sommaren 1495. Det är okänt hur många och exakt vilka skepp som seglade från Köpenhamn destinerade Kalmar. Ett är dock, som vi senare skall se, av förklarliga skäl känt till namnet, GRIBSHUNDEN.

Det stora skeppet GRIBSHUNDEN, även kallat GRIBHUNDEN och GRIFFEN, återfinns i den första danska skeppslistan från år 1487 och förekommer i den danska flottan mellan åren 1487 till 1495.[29] Skeppet anges som kungens huvudskepp och dess namn kan indikera att det byggts på direkt uppdrag av kung Hans, d.v.s. att det skulle ha »producerats» av kungamakten.[30] De danska skeppen seglade enligt uppgift via den blekingska skärgården, då en katastrof inträffade ombord på GRIBSHUNDEN. Den danske adelsmannen Tyge Krabbe berättar:

> *[...] vi kom i en havn uden for Rendeby som kaldes Egesund*
> *og der kom ild i Hans nådes hovedskip som kaldes Gribhunden*
> *og blev der mange riddermaend og fattige karle braendt ihjel*
> *og der blev den bugede doctor med og jeg fik og någen skade der*[31]

Krabbes lägesangivning »Egesund» och »uden for Redneby» torde utan tvivel röra sig om Ekesund utanför Ronneby, d.v.s. den fjärd utanför Ronneby i vilken vraket vid St. Ekö är beläget. Krabbe anger också »GRIBHUNDEN» som »Hans nådes hovedskip», av allt att döma ett skepp av stor politisk och militär dignitet. Ännu en uppgift beträffande olycksplatsen återfinns i en – i förhållande till Tyge Krabbes berättelse – oberoende källa, nämligen Caspar Weinreichs Danzigerkrönika:

> *Item disz voryor reidede konig hans von Danmark stark zu mit schiffen und aller macht zu Kalmar einen Tag zu halden kegen her Stehen aus Schweden und kwam vor Rottenbue, do verbrante im der Grifun wol mit 150 man, und der verlosz do gros gut ynne und von der tagefart war nichts ....*[32]

Även Weinreich förlägger alltså GRIBSHUNDENS (»GRIFUN») olycksplats till farvattnen utanför Ronneby (»Rottenbue»). Här nämns även att 150 man skulle ha funnits ombord, och kanske även förolyckats. Katastrofen omnämns även i Sturekrönikan. Där återges händelsen på följande sätt:

> *Han hadhe een kraffweel som heth Griphundh*
> *han opbran i Kalmara sundh*
> *paa honum war v c [500] skerpentiner oc än meer tha thet ärendith*
> *saa önskeliga skeer eelden in i pulffuerith full*[33]

En väsentlig skillnad mellan citaten är att Krabbe anger olycksplatsen till Ekesund utanför Ronneby, medan Sturekrönikan och även Reimar Kochs lübska krönika förlägger den till Kalmarsund.[34] De berättande källorna där Kalmarsund omnämns som platsen för olyckan bedöms dock vara beroende av varandra och därför mindre tillförlitliga, medan de senare där farvattnen utanför Ronneby är olycksscenen, är helt oberoende av varandra och därför mer trovärdiga.[35] Uppgiften om »v c (500) skerpentiner» förefaller mindre trovärdig. I Sturekrönikan omnämns GRIBSHUNDEN som en kravell (»kraffweel»). Ur skeppsteknisk synvinkel avser benämningen kravell ett fartyg som är byggt med bordläggningsplankorna lagda kant i kant.

Uppgiften om att GRIBSHUNDEN skulle ha varit en kravell, tillsammans med en förklaring av orsaken till katastrofen, förekommer också i en bearbetad källa, citerad i dansk marinhistorisk litteratur:

> *kom der uforvarende ild udi en stor kravel, han havde, hed Gribshunden, man ved ikke hvoraf den ild kom, dog skal det gerne vaert sket af sködelöshed, at der enten er kommet ild udi arkliet eller kökkenet af fyrstedet. Förnaevnte skib opbraente aldeles, en del folk blev forbraent, en del sprang sig udi saenk.*[36]

Orsaken till katastrofen skall alltså ha varit att brand uppstått ombord till följd av oaktsamhet. Det dramatiska förloppet kan sättas i samband med att krutförrådet fattat eld (»eelden in i pulffuerith full», »ild udi arkliet»).

Ett första provschakt

Huruvida vraket vid St. Ekö verkligen är resterna av krönikornas omvittnade GRIBSHUNDEN är naturligtvis ännu för tidigt att säga. Flera indicier – dateringen, vrakplatsens läge, det kraftiga artilleriet, detaljerade beskrivningar rörande förlisningsorsaken – skapar emellertid utomordentliga förutsättningar för konstruktivt hypotesbygge och välgrundade målformuleringar, och motiverade en första utgrävningsinsats på vrakplatsen hösten 2006. Syftet var att genom att upprätta ett begränsat provschakt dels testa den hypotes om vrakets identitet och ursprung som tidigare presenterats, dels att inhämta ytterligare information om skeppets konstruktion, fyndmaterialets karaktär och dess omfattning. För att testa hypotesen om vrakets identitet eftersöktes föremål för en *terminus post quem*-datering, d.v.s. en äldstadatering, där främst mynt och keramik skulle kunna vara tjänliga dateringsinstrument. Utgångspunkten för upprättandet av ett provschakt i vraket var att det till sin karaktär och omfattning dels skulle vara strategiskt beläget, dels till sin storlek begränsat för att göra det fysiska ingreppet i vraket så skonsamt som möjligt. De vunna resultaten skall ligga till grund för en förnyad prövning av de vetenskapliga och ekonomiska förutsättningarna för att gå vidare med eventuellt utökade undersökningsinsatser.

Undersökningsmiljö

Vraket vid St. Ekö vilar med lätt slagsida åt styrbord, och med stäven i SV-riktning in mot St. Ekös norra strand (jfr. fig. 4 och 6). Sticksondering utförd inom skrovområdet visar att sedimentets tjocklek uppgår till ca 0,3 m vid babordssidans kant och som mest ca 1,5 m om styrbord. Måtten motsvarar avståndet mellan befintlig bottennivå och skrovets insida. Mot bakgrund av undersökningens syfte, förlades provschaktningsarbetet till ett begränsat område i anslutning till vrakets köl och kölsvin. Schaktområdet var beläget 5,3–6,1 meter för om vrakets akterstäv, styrbord om vrakets centrumlinje. Valet

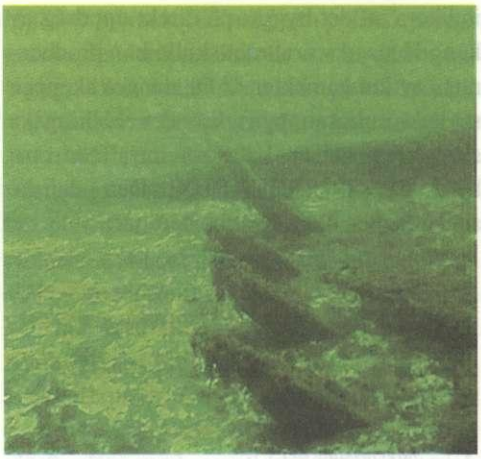

Figur 6. Babordssidans spant sticker upp ur den lösa dybottnen på 9 meters djup. Foto: L. Einarsson/Kalmar läns museum.

av område baserades dels på närheten till klart identifierbara och fasta konstruktionselement som kunde tjänstgöra som referenser, dels på möjligheterna att påträffa ett bevarat fyndmaterial i skyddat läge nära köl och kölsvin. Bottensedimentet i utgrävningsområdet bestod av ett ca 1 m tjockt lager av dy över ett lager av lera med grus och stenar. Dyn utgörs av nedbrutet organsikt material, huvudsakligen döda växtpartiklar som lagrats inombords, medan grus och lera är erosionsdeponerat. Schaktets längd i långskeppslinjen kom totalt att uppgå till 80 cm, dess bredd till 100 cm och djupet till 110 cm. Schaktets djup är beräknat på avståndet mellan befintlig bottennivå och insidan av vrakets bordläggning.

Som arbetsplattform för dykarbetet användes pålpråmen *Pålett* med hemmahamn i Saxemara. Ombord *Pålett* installerades en lågtryckskompressor för slamsugning, en högtryckskompressor för fyllning av dykluft samt ett såll för sållning av det sediment som sögs upp till ytan. Själva utgrävningsarbetet genomfördes under tre dagar i följd med hjälp av tryckluftsdriven slamsug med sållning av sedimentet på ytan. En mätaxel längs vraket långskeppslinje upprättades för att möjliggöra inmätning av påträffade föremål och konstruktioner genom s.k. *offsetting*. Mätmetoden innebär att föremål och konstruktioner mäts in vinkelrätt mot den långskeppsgående mätaxeln.

Skeppets konstruktion – karaktär och tolkning

En viktig del av undersökningens syfte, var att inhämta ytterligare skeppsarkeologisk information avseende skrovets konstruktion. Trots provschaktets begränsade volym, kunde skrovets insida i form av garneringen (den inre klädnaden av långskeppsgående bordplankor) nås mot slutet av perioden. Ytterligare en positiv omständighet var paradoxalt nog att garneringen i området var skadad, med följden att den underliggande, tvärskeppsgående spantningen, och den i sin tur underliggande bordläggningen, kunde observeras och därmed dokumenteras. Möjligheten att dokumentera dessa byggnadselement var av stor betydelse för tolkningen av skeppets ursprungliga konstruktion.

Eftersom så begränsade delar av skrovets insida hittills blottlagts, är det i dagsläget omöjligt att säkert fastställa om skrovet i sin helhet varit klätt med en garnering. Helt säkert är dock att skrovets underdel är byggt på *kravell*, d.v.s. med borden lagda kant i kant. Tidigare undersökningar på platsen pekar mot att skrovets överdel är byggt på *klink*, d.v.s. med överlappande bordläggning. En sådan byggnadsteknik överensstämmer med koggens konstruktion. Koggens glansperiod infaller emellertid 1350–1400, d.v.s. närmare ett århundrade innan vraket vid St. Ekö byggdes. Baserat på hypotesen att skeppet som förliste vid St. Ekö representerar starka maktintressen, förefaller det mindre sannolikt att en för den tiden så föråldrad byggnadsteknik som koggens skulle ha nyttjats för ett så betydande skepp. En tänkbar förklaring skulle i så fall vara att skeppet som förliste vid St. Ekö utgör en moderniserad konstruktion som utvecklats ur koggens principer. En annan förklaring kan vara att äldre skeppsbyggnadselement (underdelen) nyttjats som bas för en mer moderniserad påbyggnad.

Den tredje och kanske mest troliga förklaringen, är att fartygskroppen till helt övervägande del är byggd på kravell och att de klinkade spant som påträffats löst på vrakplatsen utgör resterna av de panelade sidor som återfinns högst upp längs fartygssidorna i för och akter på avbildningar av den fartygstyp som i medeltida källor går under be-

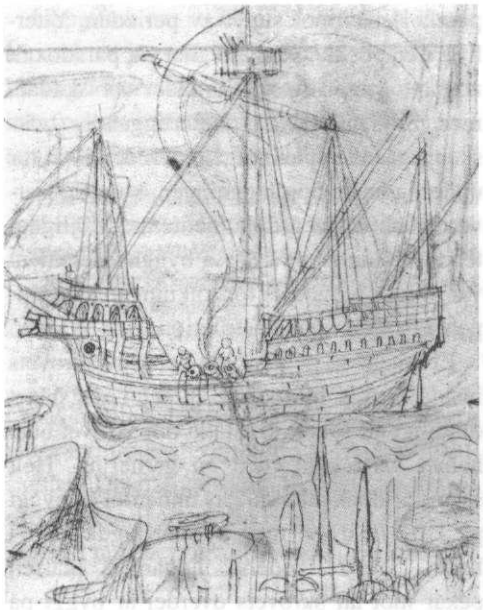

Figur 7. Karack avbildad på den s.k. Warwick-tapeten. Ca 1485.

nämningen *kraek* eller *karack* (se fig. 7). De tidiga karackerna lyser helt med sin frånvaro i det arkeologiska fyndmaterialet. Istället är det de ikonografiska källorna som fått utgöra grunden för tolkningen av hur denna skeppstyp varit utformad. De första karackerna uppenbarar sig i Nordeuropa vid mitten av 1400-talet. Karacken anses ha sitt ursprung i Medelhavsområdet och främst i den skeppstyp som går under namnet *cocha*.[37] Det bör emellertid i sammanhanget understrykas att den skeppsarkeologiska information som hittills inhämtats från vraket vid St. Ekö fortfarande är fragmentarisk. Större sammanhängande delar av skrovkonstruktionen bör friläggas och dokumenteras och även den lägre delen av skrovet dendrokronologiskt dateras, för att klarlägga huruvida olika delar av skeppets konstruktion härrör från skilda tidsperioder eller inte. Detta är motiverat mot bakgrund av möjligheten att äldre skeppsbyggnadselement kan ha nyttjats om bas för en mer moderniserad påbyggnad, i sin tur motiverat av den förändring av skeppsbyggnadsteknik som vi vet sker från 1400-talets mitt och ett sekel framåt.[38]

Fyndmaterialet – karaktär och tolkning

Under utgrävningsarbetet påträffades ett rikt och varierande fyndmaterial. Sammanlagt 647 enskilda objekt fördelade på 30 fyndposter bärgades ur schaktet. Flera materialkategorier finns representerade bland föremålen; trä, keramik, glas, läder, metall och ben. Även varierande artefaktområden reflekteras i materialet; kläder, mat, vapen, dekorationer/utsmyckning och byggnadsmaterial. Några föremål tjänliga för absolut- och *terminus post quem*-datering påträffades emellertid inte inom det begränsade schaktområdet. Trots att volymen av det undersökta området endast uppgår till mindre än 1 m^3 måste fyndförekomsten anses vara rik, både med avseende på kvantitet och kvalitet. Bevarandeförhållandena på platsen är goda för såväl organiskt som oorganiskt material. Fyndrikedomen indikerar också att fartyget är övergivet under dramatiska former. Hade fartygets övergivande varit organiserat, hade detta dels sannolikt skett på ett lämpligare ställe, dels hade fartyget tömts på sitt innehåll.

De rika fynden av djurben härrör sannolikt från styckat kött, ett livsmedel som främst förknippas med högreståndskost ombord. Fyndplatsen i akterdelen av fartyget är helt logisk, eftersom det bör ha varit den plats där fartygets befäl haft sina kvarter. Glas-, tallriks- och keramikfragmenten ger indikationer på en fyndkontext som passar in i det rumsliga och verksamhetsmässiga sammanhanget. Den samlade förekomsten av djurben pekar mot att fyndkategorin till övervägande del härrör ur de laggkärl vars rester påträffades i området.

Tre enskilda fynd tilldrar sig särskilt stort intresse. Det ena utgörs av resterna av en ringbrynja. Den är tillverkad av en kopparlegering som bidragit till att den bevarats anmärkningsvärt väl. Ingen direkt kontext kan kopplas till fyndet, men indirekt bör fyndet tolkas som en högreståndstillhörighet.

Det andra fyndet är vad som förefaller vara en slöjdad miniatyr av ett underrede till den typ kammarladdade kanoner som förekommer på vrakplatsen. Föremålet är slående likt den utformning som dessa underreden i full skala har. Någon alternativ tolkning av det lilla träföremålet har inte kunnat göras.

Det tredje fyndet är det kalkbruk som påträffades i en tunna i schaktområdet. Fyndet kan knytas till kategorin byggnadsmaterial.

Analys och tolkning av kalkbruket från vraket

Det påträffade kalkbruket från vraket har analyserats och tolkats av *Seir Materialeanalyse* A/S, Helsingör, Danmark. Analysen har utförts i form av tunnslip som studerats i mikroskop, i syfte att fastställa kalkens typ och ursprung.[39]

Kalkbruk framställs ur kalksten. Denna genomgår tre faser då dess kemiska struktur ändras innan den åter blir stelnad kalk. Först bränns kalkstenen – kalciumkarbonatet – i en ugn och man får kalciumoxid, även kallad osläckt kalk eller packsten. Nästa steg är att släcka den brända kalken genom att tillföra vatten. Under värmeutveckling tar kalkstenen åt sig vatten, varvid släckt kalk – kalciumhydroxid – bildas. Den släckta kalken används sedan som bindemedel i till exempel mur- eller putsbruk där den åter stelnar.

Materialprovet som bärgades från vraket vid St. Ekö är ursprungligen kalciumoxid, d.v.s. bränd kalk. Förekommande inblandning av sand och lera visar inga tecken på förbränning och har därför tillförts efteråt, sannolikt från bottensedimentet. Inga tecken på sprickbildning i provet har observerats. Vidare kan man konstatera att kalken har släckts med vatten innan förlisningen, varvid kalciumhydroxid har bildats. I kontakt med luft, ombildas den släckta kalken till kalciumkarbonat, en process som kallas karbonatisering. Motsvarande process sker i vatten där kalken påverkas av bikarbonat från koldioxid upplöst i vatten. Fossila rester i provet visar att kalken är sedimentär. Inga föroreningar i form av ler- eller järninblandning förekommer.

Den underbrända kalkstenen, som är hög i provet, gör det möjligt att bestämma kalkens proveniens. Underbränd kalksten är löst bunden och sönderdelas lätt, vilket leder till att den packas i ugnens botten och hämmar förbränningen. Utbredd förekomst av underbränd kalksten förekommer i ren *danienkalksten*. Danienkalksten förekommer i ett bälte från området söder om Ystad och Landskrona, över Saltholm in över Själland, över till Djursland på Jylland till ett område i den västligaste delen av Limfjorden. Analysen pekar mot att Saltholm är den troligaste proveniensen för kalkbruket från vraket vid St. Ekö.

Vunna resultat

Vid undersökningsarbetet inhämtades väsentlig skeppsarkeologisk information genom att delar av skeppets garnering, spant och yttre bordläggning kunde friläggas. Konstruktionselementen visar att denna del av skeppet (skrovets underdel) är byggd på *kravell*, d.v.s. med borden lagda kant i kant. Tidigare fynd gjorda på platsen visar att delar av skrovet är byggt på *klink*, d.v.s. med överlappande bordläggning. En sådan blandad byggnadsteknik överensstämmer med koggens konstruktion vars glansperiod emellertid infaller 1350–1400, d.v.s. närmare ett århund-

rade innan vraket vid St. Ekö byggdes. Det förefaller mindre sannolikt att en för den tiden så föråldrad byggnadsteknik skulle ha nyttjats för ett betydande skepp som det förlista vid St. Ekö. En möjlig förklaring skulle vara att skeppet vid den tiden utgjorde en moderniserad konstruktion som utvecklats ur koggens principer. En annan är att äldre skeppsbyggnadselement (underdelen) nyttjats som bas för en mer moderniserad påbyggnad. Den kanske troligaste förklaringen är att vraket utgör resterna av en kravellbyggd *karack*, och att de klinkade spant som påträffats löst på vrakplatsen utgör resterna av panelade sidor som återfinns högt upp längs fartygssidorna på denna fartygstyp.

En mängd föremål av skiftande karaktär, både med avseende på funktion och material, kunde bärgas i samband med undersökningsarbetet. Fynd av bl.a. kalkbruk, kläder, djurben (styckad proviant), laggkärl, glas och delar av en ringbrynja vittnar om att vraket vid St. Ekö hyser ett omfattande och variationsrikt innehåll med hög bevarandegrad. Detta erbjuder möjligheter till fruktbara studier av livet ombord skeppet och viktiga referenser till det dåtida samhället i övrigt. Det kalkbruk som påträffades i vraket, har tolkats som byggnadsmaterial. Kalkens ursprung är sannolikt Saltholm i Öresund. Prövningen av hypotesen om vrakets identitet baserad på förlisningstidpunkten kunde emellertid inte ske, eftersom inga föremål för en *terminus post quem*-datering påträffades.

Slutord

I skeppsarkeologiskt avseende utgör perioden 1450–1500 en vit fläck på den marinarkeologiska kartan. Källmaterialet från perioden är sparsamt förekommande och kunskaperna om de i det historiska och ikonografiska källmaterialet omnämnda och enkelt avbildade skeppstyperna, är fortfarande höljda i dunkel.[40] Därför erbjuder vraket vid St. Ekö unika möjligheter att inhämta ny kunskap om skeppsbyggeriets utveckling och skeppssamhällets karaktär under den senare delen av medeltiden.

Noter

[1] Einarsson & Wallbom 2001, 2002; Einarsson & Gainsford 2007.

[2] Stenholm 1984.

[3] Muntlig uppgift. Jonas Thörngren, dykarklubben Doppingarna, Ronneby.

[4] Uppgifter ur fornlämningsregistret med kommentarer samt kartmaterial, har vänligen förmedlats av Thomas Persson, Blekinge museum, och Nils Gustaf Nydolf, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Blekinge län.

[5] Howard 1979, s. 21.

[6] Morton Nance 1955, s. 186.

[7] Linderson 2001.

[8] Hutchinson 1997:159.

[9] Rule 1982, s. 152.

[10] Linderson a.a.

[11] Howard a.a. s.18.

[12] Larsson 1986, s. 75ff; Glete 1976, sid. 34.

[13] Delgado 1997; Illsley 1996.

[14] Se Åkerlund 1951 ang. Kalmarfynden, Varenius 1989 ang. Helgeandsholmen samt Halldin 1963 s. 52 ang. Riddarholmsskeppet.

[15] Mortensen 1999, s. 69.

[16] Redknap 1985, s. 44ff.

[17] Mortensen 1999, s. 197.

[18] Gerout, M. et al. 1989.

[19] Larsson a.a. s. 84; Mortensen 2003, s. 92.

[20] Adams & Rönnby 1995, s. 22.

[21] Lindkvist & Ågren 1990, s. 124ff.)

[22] Glete 2000, s. 113.

[23] Mortensen 2003, s. 83 Exempel på senare verk av betydelse för tolkningen militärstatens och statsflottornas tillkomst och uppbyggnad i Östersjöområdet är Glete, J. 1993 och 2000, Barfod, J. 1990, Hattendorf, J. & Unger, R. 2003.

[24] Unger 1994, s. 8ff.

[25] Glete 2000, s. 5ff.

[26] Från den aktuella tidsperioden kan framhållas följande tryckta källor: Caspar Weinreichs Danzigerkrönika och Reimar Kochs lübska krönika i *Scriptores rerum Svecicarum*, del III (Uppsala, 1871 och 1876), den danske adelsmannen Tyge Krabbes levnadsbeskrivning i *Missiver fra kongerne Christiern I.s og Hans's tid*, 2 bd (Köpenhamn, 1914) och Sturekrönikan i *Svenska medeltidens rimkrönikor*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftssällskapet. 7 hft. (Stockholm, 1868). Uppgifter

har vänligen förmedlats av fil.mag. Ingvar Sjöblom, historiska institutionen, Stockholms universitet.

[27] Hagnell 1941.

[28] Hagnell a.a. s. 323; SMR 1868, s. 121.

[29] Barfod 1990, s. 203.

[30] Barfod a.a. s. 74.

[31] Citat ur Barfod 1990, s. 81.

[32] Citat efter Hagnell, 1941, s. 325.

[33] Citat ur SMR 1868, s. 121.

[34] Hagnell a.a. s. 324.

[35] Hagnell a.a. s. 325.

[36] Citat ur Barfod, 1990, s. 81.

[37] Friel, 1995, s. 158ff.

[38] Glete, J. 2000, s. 5ff; Hutchinson, G. a.a. s. 32.

[39] Seir Hansen, T. 2007.

[40] Greenhill, 1976, s. 283ff; Unger, 1994, s. 42ff..

Referenser

Tryckta källor

SRS. Scriptores rerum Svecicarum medeii aevi. Del III. C. Annerstedt (red.) Uppsala. 1872 och 1876.

SMR. Svenska medeltidens rimkrönikor. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftssällskapet. 7 hft. Stockholm. 1868.

Miss. Missiver fra kongerne Christiern I.s og Hans's tid. 2 bd. Utg. Av W. Christensen. Köpenhamn. 1914.

Litteratur

Adams, J. & Rönnby, J. 1995. *Kraveln. The Kravel Project. A preliminary report on the survey work carried out during September and October 1994.* Rapport på uppdrag av Statens sjöhistoriska museum och Länsstyrelsen i Stockholm. Southampton och Stockholm.

Barfod, J. 1990. *Flådens fødsel.* Marinehistorisk Selskabs skrift nr. 22. Köpenhamn.

Einarsson., L. & Wallbom, B. 2001. *Marinarkeologisk besiktning och provtagning för datering av ett fartygsvrak beläget i farvattnen syd Saxemara, Ronneby kommun, Blekinge län.* Rapport. Kalmar läns museum.

– 2002. *Fortsatta marinarkeologiska undersökningar av ett fartygsvrak beläget vid St. Ekö, Ronneby kommun, Blekinge län.* Rapport. Kalmar läns Museum.

Einarsson., L. & Gainsford, M. 2007. Rapport om 2006 års marinarkeologiska undersökningar av skeppsvraket vid St. Ekö, Saxemara, Ronneby kommun, Blekinge län. Kalmar läns Museum.

Delgado, J. P. (red.) 1997. *Encyclopaedia of Underwater and Maritime Archaeology.* British Museum Press.

Friel, I. 1995. *The Good Ship.* Baltimore.

Gerout, M. et.al. 1989. *Le Navire* Genois *de Villefranche.* Archaeonautica 9. CNRS. Paris.

Glete, J. 1976. *Svenska örlogsfartyg 1521–1560.* I Forum Navale nr. 30. Östervåla.

– 1993. *Navies and nations: Warships, navies and statebuilding in Europe and America, 1500–1860.* Stockholm.

– 2000. *Warfare at sea 1500–1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe.* London.

Greenhill, B. 1976. *Archaeology of the Boat. A new introductory study.* London.

Halldin, G. (red.) 1963. *Svenskt skeppsbyggeri.* Malmö.

Hagnell, K. 1941. *Sturekrönikan 1452–1496. Studier över en rimkrönikas tillkomst och sanningsvärde.* Lund.

Hattendorf, J. & Unger, R. 2003. *War at sea in the Middle Ages and Renaissance.* Bury Et. Edmonds.

Howard, F. 1979. *Sailing ships of war. 1400–1850.* Norwich.

Hutchinson, G. 1997. *Medieval Ships and Shipping.* Leicester University Press. Exeter.

Illsley, J.S. 1996. *An Indexed Bibliography of Underwater Archaeology and Related Topics.* Trowbridge.

Larsson, L. J. 1986. *Sören Norby och östersjöpolitiken 1523–1525.* Bibliotecha Historica Lundensis. Lund.

Linderson, H. 2001. *Dendrokronologisk analys av vrak utanför Saxemara i Blekinge skärgård.* Rapport nr 2001:38. Kvartärgeologiska avdelningen. Lunds universitet.

Lindkvist, T. & Ågren, K. 1990. *Sveriges medeltid.* Stockholm

Mortensen, M. 1999. *Dansk artilleri indtil 1600.* Köpenhamn.

– 2003. *Early Danish naval artillery c. 1500–1523. The beginning of a new era.* I *Maritime warfare in northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 B.C. – 1500 A.D.* Köpenhamn.

Morton Nance, R. 1955. *The Ship of the Renaissance.* I *The Mariner's Mirror.* Vol.41. No.3. Cambridge University Press.

Redknap, M. 1985. *The Cattewater wreck.* I Cederlund, C-O (ed.) *Postmedieval Boat and Ship Archaeology.* Swedish National Maritime Museum reports. No. 20.

Rule, M. 1982. *The Mary Rose.* Rugby.

Seir Hansen, T. 2007. Rapport 070111. Skibvrag ved St. Ekö, Blekinge. Seir Materialeanalyse A/S.

Stenholm, L. 1984. *Ronneby.* Medeltidsstaden 64. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport.

Unger, R.W. 1994. *Cogs, caravelles and galleons.* London.

Varenius, B. 1989. *Båtarna från Helgeandsholmen.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport UV 1989:3. Tierp.

Åkerlund, H. 1951. *Fartygsfynden i den forna hamnen i Kalmar.* Uppsala.

Anders Sunesens helligtrekongersgruppe og en baltisk madonnatype

Af Ebbe Nyborg

Redaktør, Danmarks Kirker, Nationalmuseet, København

Den lundensiske ärkebiskopen Anders (Andreas) Sunesen, död 1228, och en »helligtrekongergruppe fra 1200-tallet, der hörer til middelalderens fornemste elfenbensskaeringer» står i centrum för denna uppsats. Förf. kan med hjälp av en uppgift i Lunds domkapitels gåvoböcker med största sannolikhet fastslå proveniensen. Under vägen fram till resultatet låter förf. läsaren bli bekant med en omfattande såväl nationell som internationell forskning och närbesläktade konstföremål, bl.a. från Gualöv och Ravlunda i Skåne.

Red.

Helligtrekongersgruppen og Anders Sunesen

Det, der i dag fængsler ved middelalderens kunst, er ikke mindst dens »ufærdighed«, dens primitive elementer og abstrakt lineære sprog, som falder så godt i tråd med vor egen tids smag for det eksotiske. Det gælder, hvad enten vi taler om den strenge, romanske madonna eller om »den fantastiske middelalders« mylder af groteske og unævnelige væsner på domkirkeportalerne og i de nordiske kalkmalerier.

Men middelalderen dyrkede og beherskede også et andet ideal, den klassiske, naturalistiske bestræbelse på at søge det guddommelige åbenbaret i menneskelig skønhed. Denne kunst, der er knyttet til middelalderens såkaldte »renæssance«, kom til udfoldelse i årtierne o.1200 og satte sit præg på skønhedsidealerne i det baltiske område gennem hele 1200-tallet. Her skal vi fremlægge en ny opdagelse om et af denne unggotiske stils nordiske hovedstykker og diskutere de konsekvenser, den kan åbne for.

I Nationalmuseet i København findes en helligtrekongersgruppe fra 1200-tallet, der hører til middelalderens fornemste elfenbensskæringer (fig. 1). Den er 17 cm høj, og man aner svagt elefanttandens krumning. Maria sidder til højre på et tronsæde og har barnet siddende på sit venstre knæ, der er let løftet, fordi foden træder på en drage – den gamle slange, der fristede Eva, men som nu skal overvindes ved den ny Eva og hendes livsfrugt. Barnet griber fat i moderens højre hånd, som hun holder imod brystet, mens det med den venstre modtager en krans af den ældste, knælende konge. Han har langt bølgende hår og fuldskæg, mens de to yngre konger eller »magere«, der står bagved, er korthårede, den ene skægløs, den anden med et beskedent fuldskæg. Deres gaver, to ciborielignende gemmer, holder de foran brystet med kapperne respektfuldt lagt imellem.

At jesusbarnet får overrakt en krans, er ret enestående blandt middelalderens helligtrekongersscener. Det har været foreslået, at den skulle vise hen til den krans, som de romerske kejsere modtog af deres undersåtter – og altså være et sejrs- og herskertegn (Blindheim 1975, s. 107). En anden mulighed kunne være, at kransen repræsenterer tornekronen og skal forstås sådan, at Jesusbarnet så at sige bliver bebudet om sin lidelse

Fig. 1. Helligtrekongersgruppe af elfenben, formentlig fra o. 1220. I Nationalmuseet København. Foto Nationalmuseet.

og offerdød for menneskene. Denne gaves gru ville vel da kunne forklare, hvorfor barnet med sin højre søger styrkelse i moderens hånd (Nyborg 2004, s. 230). Meget muligt er det vel også, at kransen har skullet åbne beskuerens tanke for begge betydninger med deres henvisning til både Jesu menneskelighed og til hans guddommelighed og sejr. Den, som sætter sig foran figurgruppen, vil kunne meditere både over Jesu menneskevorden (*inkarnation*) og over hans passion og offerdød. Hele Kristi frelsesværk synes samlet i ét lille kunstværk.

Om de yngre kongers hårrand løber et glat »bånd«, der ses tilsvarende på Marias hovedklæde – men ikke på hendes forhår og pande. Der kan derfor ikke være tale om prydbånd. I stedet må det dreje sig om false for små løse kroner af ædelmetal, der nu er forsvundne. Ved nærmere eftersyn ses det, at elfenbensskæringen er beriget med yderligere små raffinementer af en sådan materialemæssig art. Øjnene er belagt med animerende sølvfolie, og kjortlerne har ved halsudskæringerne ganske små indsatte ædelstene (Liebgott 1985, s. 37–39). Dertil findes der på de yngre kongers kappebræmmer en forgyldning, der kan være rest af en oprindelig,

partiel bemaling, som har ladet materialets egen farve spille imod partier med farver og forgyldning. Muligheden foreligger dog også, at forgyldningen først er kommet til på et senere tidspunkt.

Stykkets udsøgte kvalitet og den omstændighed, at det først sent er kommet frem i den internationale diskussion, har forlenet det med noget uforklarligt og hemmelighedsfuldt. Da gruppen således var med på den store udstilling »The Year 1200« på Metropolitan Museum i New York 1970, var der straks nogle af de allerstørste kunsthistoriske navne, som samledes om montren og for fleres vedkommende gav udtryk for, at der måtte være tale om et falskneri. Det er der imidlertid ikke. Gruppen befandt sig i Det kongelige Danske Kunstkammer allerede ved midten at 1600-tallet; og dertil var det kommet fra oldgranskeren Ole Worms berømte kunstkammer i København (Schepelern 1971, s. 358, Gundestrup 1981, II, s. 185).

Mulighederne for herfra at spore helligtrekongersgruppens historie længere tilbage måtte på forhånd synes udsigtsløse. Men i foråret 2007 dukkede der et spor op, som synes at kunne føre os helt tilbage til ophavsmanden. I Lunde Domkapitels Gavebøger (*Libri datici Lundenses*) anføres i forbindelse med ærkebisp Anders Sunesens dødsdag i 1228 en lang række gaver, han havde skænket domkirken. Det meste var overdraget noget før hans død, men om nogle få stykker hedder det: »*Preterea suum videns obitum imminere, que subsequuntur, fratribus reliquit, scilicet capsulam argenteam cum reliqui[i]s exquisito factum artificio, ymagines quoque trium magorum cum coronulis aureis, dalmaticam etiam et subtile, quibus uti solebat in celebratione misse*« (Da han forstod, at døden nærmede sig, efterlod han det følgende til brødrene, nemlig en relikviebeholder af sølv i udsøgt arbejde og afbildninger af de Hellige tre Konger med små guldkroner samt den dalmatica og subtile, som han plejede at bruge, når han fejrede messe) (*Libri Memoriales*, s. 145).

Det ligger lige for, at der her er tale om det mest personlige udstyr, vel fra ærkebispens private »kapel«. Men er »de tre magere«, altså De hellige tre Konger med de små guldkroner, mon identiske med helligtrekongersgruppen i det danske Nationalmuseum? Vi kan ifølge sagens natur aldrig få nogen fuld sikkerhed for det. Men alt taler for identifikationen. Man kan blot nævne, at de kirkelige skatte, der kendes fra 1600-tallets danske kunstkamre helt generelt synes at have stammet fra Danmark og specielt fra domkirkernes skatkamre.

Et yderligere argument ligger i helligtrekongersgruppens umiskendelige samhørighed med 1200-talets østdansk-baltiske kunstmiljø. Det væsentligste vidnesbyrd er her den bekendte krucifiksfigur i Herlufsholm Klosterkirke på Sydsjælland (fig. 2), som med gode grunde er tilskrevet samme billedskærer som vores gruppe (Roussell 1957). Ligesom Herlufsholmfigurens klassisk inspirerede type fik en påfaldende spredning blandt 1200-talets mere vanlige, træskårne krucifikser i Sydskandinavien (Andersson 1966, s. 63ff.), synes også den Mariatype, der repræsenteres af Helligtrekongersgruppen, som vi skal se, at have dannet skole. Dette knytter den til et kunstmiljø, der havde sine naturlige centre i Lund og Roskilde. Det ville være yderst forståeligt og klargørende, hvis gruppen skulle stamme netop fra den rige metropolitkirke i Lund.

Og det ville være naturligt og yderst forståeligt, hvis gruppen med sin udsøgte kvalitet og forfinede ikonografi (kranssymbolikken) kunne henføres til en mand som netop ærkebiskop Anders Sunesen – en helt central skikkelse i det rige østdanske kulturmiljø, der tillige omfattede personligheder som

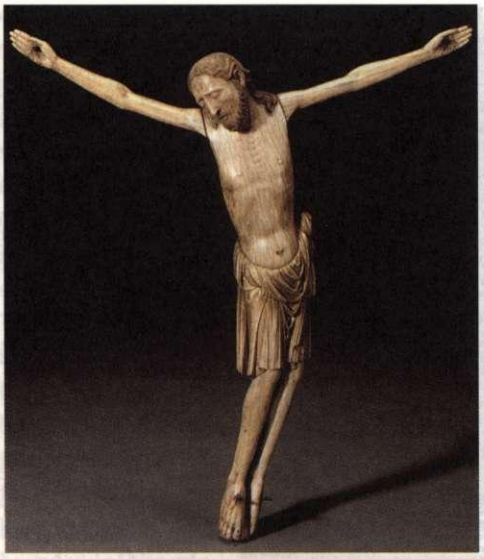

Fig. 2. Krucifiksfigur af elfenben i Herlufsholm kirke på Sydsjælland (det middelalderlige Skovkloster), 72 cm høj. Formentlig o. 1220. Foto Roberto Fortuna 1992.

ærkebiskop Absalon, hans talerør Saxo Grammaticus med sin berømte Danmarkshistorie (*Gesta Danorum*), abbed Vilhelm af Æbelholt (en indkaldt franskmand) og Anders Sunesens broder Peder, der var biskop i Roskilde.

Anders Sunesen var ud af den mægtige sjællandske Hvideslægt, søn af Sune Ebbesen til Bjernede og Knardrup, Absalons fætter. Om Anders' uddannelse oplyser Saxo, at han i sin ungdom havde studeret i Frankrig, Italien og England, og at han på et tidspunkt havde været »forstander for en skole i udlandet«. Efter al sandsynlighed var hans væsentlige uddannelsessted Paris – som det var tilfældet for Absalon og broderen Peder. Muligvis var han som sin bror til stede 1193 i Amiens, da kong Knud VI's søster Ingeborg blev viet til den franske konge Filip August. Engang mellem 1192 og 1196 var Anders Sunesen tilbage i Danmark, hvor han blev provst i Roskilde og kongelig kansler, et embede, han ifølge Saxo skal have hævet til hidtil ukendt anseelse (Saxos Danmarks Historie I, s. 14; Hørby 1985, s.14, 17f.).

Med Absalons død blev Anders Sunesen 1201/02 valgt til ærkebisp i Lund. Fra denne tid har vi flere væsentlige karakteristikker af ham. En af dem skyldes Saxo, der dedikerede ham sin Danmarkshistorie og i forordet bl.a. fremhævede ærkebispens lærde teologiske storværk »Skabelsens seks Dage« (*Hexaëmeron*) (Anders Sunesen (1985)). En anden karakteristik skyldes krønikeskriveren Arnold af Lübeck, der bl.a. anfører, at Anders var en meget lærd mand (*vir litteratisimus*), og »skønt han til stadighed var optaget af statssagerne, levede han overordentlig beskedent. Hvad enten i kongens eller den romerske kuries tjeneste, indrettede han sig altid således, at han hver fredag fastede og bar Kristi Kors. Da han var blevet biskop, aflagde han denne strenge livsførelse, men forblev ydmyg, stille, tugtig og afholdende« (Hørby 1985, s.15f.).

Anders Sunesen satte ikke blot præg på den kirkelige administration og lovgivning i sit stift og sin kirkeprovins, han engagerede sig også i verdslig lovgivning, således i sin parafrase over Skånske Lov og i den såkaldte Manddrabsforordning for Skåne (Frosell 1985; Gelting 2003, s. 72f.). 1204 blev han udnævnt til pavelig legat for »sandhedens udbredelse blandt hedningene«, dvs. for korstogene i Østbaltikum, der som fromhedsgerninger blev stillet lige med rejser til Det hellige Land. Herefter synes Anders Sunesen at have været sjælen i et ikke ubetydeligt antal korstog, kulminerende i Estlandstoget 1219 med slaget ved Lyndanisse, hvor hans bønner skal have udløst sejren og det fra himlen nedfaldne Dannebrogsflag (Lind m.fl. 2004, 199ff.). 1223 fik Anders Sunesen pavens tilladelse til at trække sig tilbage fra sit høje embede, angiveligt på grund af en sygdom, der »ikke kunne helbredes« (spedalskhed?). Han tilbragte sine sidste år på sin gård på

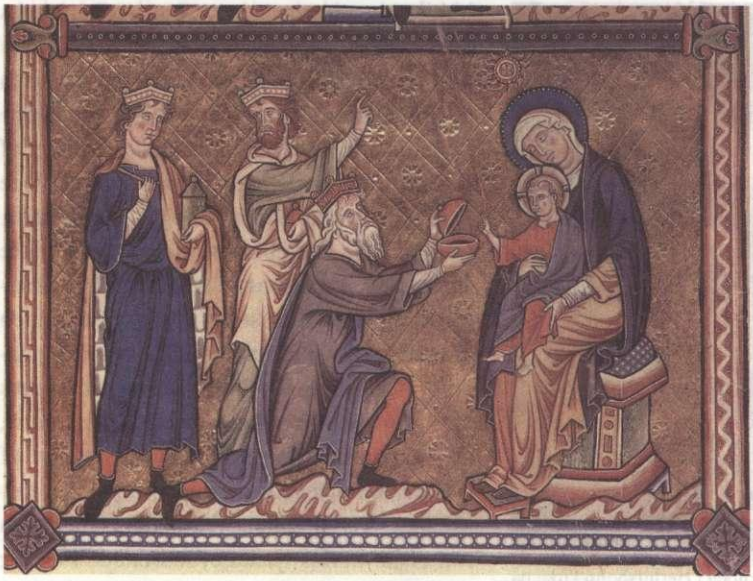

Fig. 3. Kongernes Tilbedelse, miniature i Ingeborgpsalteret, der er udført for kong Valdemar den Stores datter Ingeborg, som 1193 ægtede Filip August af Frankrig 1193 og forblev dér, selv om Philip August ikke ville vedkende sig ægteskabet. Det illuminerede håndskrift, der anses for det fineste fra unggotikens Frankrig, dateres gerne til de første år af 1200-tallet. Nogle forskere vil dog også datere det før 1200, lige som det har været hævdet, at et beslægtet håndskrift (nu i New York) skulle være udført i Lund (Liebman 1985). Når håndskriftet kan identificeres som Ingeborgs, skyldes det, at der i dets kalender er indført dødsdagene på hendes forældre »Valdemar danernes konge« og »Sofia, danernes dronning«. I Musée Condé, Chantilly. Copyright Agence photographique de la Réunion des musées nationaux.

Ivöen i Nordøstskåne, hvor han døde 24. juni 1228 (Hørby 1985, s.19). Graven, i Lunds Domkirkes nordre korsarm, blev åbnet 1923 og rummede bl.a. dele af hans fornemme biskoppelige skrud, som i dag kan ses på Lunds Universitets historiska Museum (Rydbeck 1926).

Helligtrekongersgruppens stil og datering

I stil og udtryk er gruppen en udsøgt eksponent for den nævnte, klassiskinspirerede, unggotiske bølge, der slog igennem i kunsten o. 1200, og som havde sit væsentligste udspring i Nordfrankrig. Man ser det i de blødt svungne klassiske gevandter, der danner delikate mønstre af kropsnære hænge- og trækfolder (plis moux valloné, tysk: Muldenfalten). Og man ser det i figurernes harmoniske naturlighed og næsten smilende åsyn, der samtidig er forunderligt »fraværende« og derved henfører de fremstillede til en anden og højere sfære end beskuerens.

Siden Helligtrekongersgruppen blev publiceret internationalt 1957 (Roussell) har den helt gennemgående været anskuet i sammenhæng med Kristusfiguren i Herlufsholm. Allerede 1960 behandlede Hans Swarzenski (s. 72) de to stykker, som han i lyset af deres kvalitet daterede til tidligt 1200-tal og så som udtryk for en engelsk, unggotisk inspiration. Det sidste til trods for, at han fremhævede de danske værker som sidestykker til utvivlsomt franske førsterangsarbejder fra tidligt 1200-tal såsom den såkaldte Boston Madonna, og håndskriftminiaturerne i den nævnte franske dronning Ingeborgs berømte psalter (fig. 3).

Aron Andersson var 1966 og 1970 enig i dateringen, men afviste ret kategorisk, at inspirationen skulle kunne være engelsk. For ham var den klart fransk, og han kunne underbygge synspunktet både ved bredere inddragelse af sammenligningsmateriale og

derved, at han som den første så stykkerne som udtryk for det nævnte østdanske kulturmiljø og dets uomtvisteligt nære bånd til Frankrig (Andersson 1966, s. 67, 1970, s. 135f.). Andre publikationer derimod ville datere stykkerne senere, til tiden o. 1250, da den unggotiske stil var ved at klinge ud i Europas mere betydelige kunstcentre (således Young 1977).

Siden er Aron Anderssons synspunkter blevet underbygget derved, at man 1983 kunne rekonstruere Roskilde Domkirkes korbuekrucifiksgruppe som et vældigt, franskpræget skulpturværk, der har stået de to elfenbensarbejder ganske nær (fig. 4a). Dette kan aflæses af de bevarede rester, Kristushovedet og ikke mindst et relief af Kvinderne ved Graven (fig. 4b), der har haft sin plads nederst på korset. Argumenterne for en fransk inspiration ligger her ikke blot i relieffets nære stilsammenhæng med portalskulpturer i domkirker som Sens, Chartres og Notre Dame i Paris. De underbygges derved, at Roskilde Domkirkes kor og tværskib, hvor krucifiksgruppen har fået plads, er et udpræget eksempel på franskpræget tidliggotisk arkitektur fra årtierne o. 1200. Gruppen må formodes udført til domkirkens færdige østparti o. 1220–30 (Nyborg og Thomsen 1983, Nyborg 2003A).

På denne baggrund bør de nævnte stykker kunne ses som udtryk for et franskpræget kunstmiljø, der synes indplantet i Østdanmark først i 1200-tallet. Helligtrekongersgruppens sandsynlige identifikation med Anders Sunesens kan kun bekræfte dette billede – ikke mindst set i lyset af hans (formodede) uddannelsessted i Paris. Ja, identifikationen kan vel give diskussionen endnu nogle spørgsmål og facetter. Det er næppe sandsynligt, at Anders Sunesen har erhvervet Helligtrekongersgruppen lige før sin død

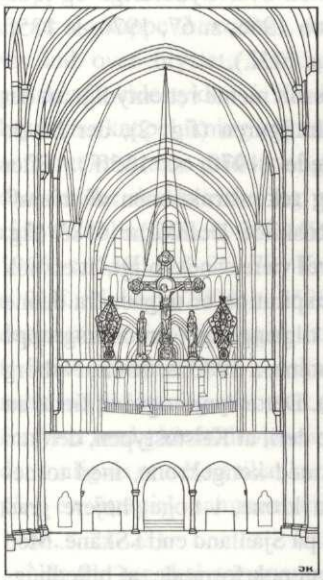

Fig. 4a–b. Roskilde domkirkes triumfkrucifiksgruppe fra o. 1220–30. a. Rekonstruktion af den over fem meter høje krucifiksgruppe efter ældre beskrivelser. Korset, med evangelistsymboler og et rundbuet felt forneden, flankeredes af Maria og Johannes samt to store ærkeengle – keruber eller serafer – et element, der var hentet fra guddomsvisionerne i Det gamle Testamente. b. Relief af Kvinderne ved Graven, 56x54 cm, der havde plads i feltet forneden på korset. I Nationalmuseet København. Rekonstruktionstegning ved Jørgen Kraglund. Foto Lennart Larsen.

1228, næppe heller i sine sidste fem år, en tid han, som nævnt, tilbragte syg og tilbagetrukket på Ivöen. Snarere måtte gruppen vel være udført i hans virksomme ærkebispetid, o. 1220 – eller endog tidligere.

Disse overvejelser om dateringen aktualiserer den mulighed, at de to elfenbensstykker, Helligtrekongersgruppen og Herlufsholmfiguren, faktisk kunne være ældre end krucifiksgruppen i Roskilde Domkirke. Med andre ord behøver det ikke, som antaget ved dens fremlæggelser (Nyborg og Thomsen 1983, Nyborg 2003A), at have været opgaven med den store gruppe i Roskilde, der gav anledning til indkaldelse af det franske billedskærerværksted. Det kunne jo have været til stede i forvejen som et kunstmiljø, der hovedsagelig arbejdede i elfenben og andre udsøgte materialer for kong Valdemar II, hans bisper og abbeder. Hvis et sådant miljø, som det synes, har haft en løbende udveksling på højt niveau med kunsten i Frankrig, er der vel intet i vejen for, at des indplantning kunne gå helt tilbage til tiden o. 1200.

I dette lys er det indlysende, at helligtrekongersgruppens her foreslåede tilknytning til Lund må sætte spørgsmål ved den ellers nærliggende antagelse, at disse arbejder ret entydigt skulle kunne tilskrives et værksted i Roskilde (Liebgott, s. 33ff., afsvækkende Nyborg 2003A, s. 195, note 71). Ærkesædet i Lund, hvor Saxo måske var kannik (Friis-Jensen 1989), må være et mindst lige så godt bud. Nok er det oplagt, at fransk skolede billedskærere må have været til stede i Roskilde ved udførelsen af domkirkens krucifiksgruppe; men de kunne jo være hentet dertil fra et eksisterende kunstmiljø i Lund. Det sikre må være, at stykkerne er blevet til indenfor det sjællandsk-skånske område. Derpå tyder ikke blot lokaliseringen af de nævnte værker, men også udbredelsen af en hel skole af monumental træskulptur, der kan grupperes omkring dem, og som Aron Andersson (1966 og 1970) har givet betegnelsen den 'danske' eller 'sydskandinaviske' skole.

Helligtrekongersgruppen og en baltisk madonnatype

Især skolens krucifikser og deres mere eller mindre påfaldende lighed med figuren i Herlufsholm (fig. 2) har tidligt påkaldt sig kunstforskningens interesse (Anderberg 1915, s. 138ff.). Blandt de bedste stykker, der utvivlsomt må tilskrives det franske værksted selv, er en krucifiksgruppe fra Gualöv kirke i Østskåne (nu i Lunds Universitets Historiska Museum), et sogn, der i øvrigt ligger lige ud til den sydlige bred af Ivösöen! Men indflydelsen nåede tydeligvis langt omkring og ind i Østersøområdet. Således opfattede Aron Andersson de to upplandske krucifikser i Skokloster og Ununge som danske eksportarbejder af første rang, lige som han efterviste en mere indirekte indflydelse fra den danske skole hen over Sydsverige og Gotland (Andersson 1966, s. 67, 1970, s. 135f. Nyborg 1999, s. 173f.).

Aron Andersson mente ret entydigt, at det var Herlufsholmfiguren (fig. 2), der havde dannet forbillede (1970, s. 135ff.). Efter erkendelsen og rekonstruktionen af triumfkrucifikset i Roskilde Domkirke 1983 (fig. 4a–b) må det vel være sandsynligt, at en nok så væsentlig inspiration er udgået fra denne store og frit tilgængelige krucifiksgruppe (Nyborg og Thomsen 1983, s. 204f., Nyborg 2003A, s. 184). Dette synes også at finde en vis bekræftelse deri, at Kristustypen, der kan optræde både med kongekrone, med tornekrone og uden krone, i noget højere grad synes afspejlet på Sjælland end i Skåne. Men generelt må man nok formode, at billedhuggerne ikke har været specielt afhængige af selvsyn, men har kunnet hente deres modeller i såkaldte »tegnebøger« og andre flytbare medier.

Kunne det franske værksted tænkes også at have haft en eller flere madonnatyper, som efterlignedes og øvede indflydelse i det samme store område som krucifikstypen? Utvivlsomt. Men spørgsmålet vanskeliggøres bl.a. derved, at der findes bevaret væsentlig færre unggotiske madonnabilleder i monumentalformat end krucifikser, og at ingen øjensynligt kan tilskrives det franske værksted selv. Som et direkte vidnesbyrd om dets fremstillinger af madonnamotivet har vi således alene helligtrekongersgruppen (fig. 1). Her fremgår det af de enestående elementer, der er knyttet til kransmotivet og barnehåndens greb i moderens, at værkstedet har kunnet variere sig efter behov og strengt taget udføre hvad som helst, som en fremstående bestiller måtte ønske. Naturligvis. Men det kunne formentlig – som ved krucifikserne – ske inden for rammerne af en eller flere ret fastlagte typer.

Et for os særlig interessant træk ved figurgruppens madonna er hendes overklædning, en art slørkappe (*himation*), der er lagt korsvis ind over brystet. Slørkappen har kun ganske få sidestykker i Norden. Men den krydsvise kappelukning knytter an til et stort antal ret ensartede madonnafigurer inden for den danske skoles virke- og udstrålingsområde (Wåhlin 1921, s. 24f., 48ff.; Andersson 1966, s. 54ff., 64, 76, 79; Karregård 1995, s. 91ff.; Nyborg, 2004, s. 259ff.). Disse madonnaer har i øvrigt også et andet karakteristikum, som vi ikke her skal komme nærmere ind på, nemlig at et stort antal af dem er forsynet med gådefuldt »løse« barnehoveder, der muligvis er udført til at kunne tages af og på i en liturgisk sammenhæng (Tångeberg 1986, s. 21–23).

Når der her skal argumenteres for helligtrekongersgruppens Mariafigur som en art »urmoder« for den nævnte madonnatype med krydslagt kappe (Nyborg 2004, s. 259ff.), er der visse forhold, som må indskydes. For det første kan hun med sin eksklusivitet og sit lille format dårligt have udgjort noget direkte forbillede. Dernæst er der en væsentlig forskel ikke blot i formatet, men også i det kunstneriske niveau og i funktionen. Madonnafigurerne er udført i mindre sofistikerede værksteder som udprægede kultfigurer, der præsenterer madonnamotivet i noget enklere skikkelser, ofte med præg af ældre, romanske traditioner. Det sidste kan gerne ses i en ikke helt naturlig, rank og stiv holdning, i store stirrende øjne og i en gammeldags forkærlighed for magtsymboler i form af regalier. Maria bærer således altid krone og scepter, barnet som regel både krone og en 'kugle' (sfære), der her snarest må opfattes som rigsæblet (orben). Kun et par enkelte af madonnafigurerne træder som elfenbensgruppens på en drage, og ingen er som figurgruppens Maria klædt i en slørkappe.

Et godt eksempel er en tronende madonna fra Selsø kirke ved Roskilde fjord (fig. 5a–b).

Fig. 5a–b. Madonna med Barnet fra Selsø kirke ved Roskilde, o. 1250, 107 cm høj, forfra og fra siden. I Nationalmuseet, København. Efter Danmarks Kirker. Foto Lennart Larsen 1977.

Fig. 6. Madonna fra Ravlunda kirke i Skåne, 112 cm høj, o. 1250–75. I Lunds Universitets Historiska Museum. Foto Niels Elswing 1991.

Maria sidder rank og frontal på et klædedækket, profileret tronsæde og bærer barnet på sit venstre knæ, mens hendes højre hånd holder grebet til et nu forsvundet scepter. Fødderne træder på en drage. Maria bærer over det bølgede hår en krone, munden antyder et smil, og over kjolen er hun iklædt den krydsvis lukkede kappe, som falder i velskårne unggotiske folder. Det kjortelklædte barn sidder med bøjede knæ og holder rigsæblet i sin venstre hånd. Dets afbrudte højre arm har utvivlsomt været hævet velsignende, og det ligeledes manglende barnehoved har tydeligvis været udført for sig med en lang fæstnelsestap. Dette »løse« hoved, der endnu fandtes 1862, bar en lille kongekrone. Når denne madonna må antages at slutte sig ret nøje til en type, anvendt i det franske værksted, skyldes det ikke blot lighedstrækkene med helligtrekongersgruppens madonna. Det skyldes også, at den kan tilskrives et formodet Roskildeværksted, hvis seks bevarede krucifikser (fem på Sjælland, et i Skåne) alle knytter nøje an til typen fra Herlufsholm og Roskilde Domkirke.

Lignende former og elementer ses ved yderligere nogle sjællandske madonnaer, fra Værslev, Søndersted og Skørpinge (i Nationalmuseet), ved en falstersk madonna fra Brarup (i Maribo Museum) samt en enkelt østjysk fra en ukendt kirke (i Købstadsmuseet Den gamle By i Århus). Hertil kan nævnes skånske madonnaer fra Ravlunda (fig. 6), Gylle og Munkarp (alle i Lunds Universitets Historiska Museum), Stenestad (i Statens Historiska Museum, Stockholm) og Kiaby samt en hallandsk fra Svartrå (i Göteborgs Museum) og en blekingsk fra Edestad (i Blekinge Läns Museum i Karlskrona). Et smukt gotlandsk eksempel kan nævnes fra Hörsne kirke (fig. 7, i Gotlands Fornsal), og på det sydsvenske fastland er typen vidt udbredt. Ja, den er endog nået så langt nordud som til Skog kirke i Ångermanland (i Museet i Härnösand) (Andersson 1957, s. 8; Karregård 1995 s. 87ff.; Tångberg 1986, s. 21–23). Endelig kan fra Østersøens sydkyst nævnes en madonna fra Gardno kirke i Pommern, der nu befinder sig i Muzeum Narodowe i Szczecinie (Stettin) (Nyborg 2004, s. 226ff. med fig. 1).

Disse madonnaer udgør smukke vidnesbyrd om, hvordan højmiddelalderens bestræbelse for at vise det guddommelige gennem klassisk, menneskelig skønhed også gjorde sig gældende i Norden. De er en vigtig del af den store fælles dansk-svenske kulturarv. Madonnaerne er nok søskende, men de fremtræder alligevel ganske forskellige. De må være udført i et større antal mere eller mindre lokale værksteder, hvis mestre og bestillere har kendt til typen og værdsat den. Nogle af madonnaerne bærer præg af en nærmest seriel produktion i værkstedet. Andre præges i højere grad af deres egen individualitet.

Den troskyldige madonna fra Ravlunda kirke i Skåne (fig. 6) kan stå som eksempel på, hvor svære kunstens veje kan være at følge. Det er åbenlyst, at den må være skåret

efter næsten helt samme model som Madonnaen fra Selsø (fig. 5a–b), lige som det ligger lige for, at den skånske madonna er et lidt enklere og grovere arbejde. Dette betyder dog hverken, at Selsømadonnaen har været det direkte forbillede, eller at Ravlundamadonnaen overhovedet skulle være sjællandsk. Tværtimod viser flere særskånske træk (bl.a. foldesvinget over fødderne), at Ravlundamadonnaen må være et lokalt skånsk arbejde, selv om der nu ikke længere findes nogen direkte sidestykker i landskabet.

Muligheden foreligger velsagtens, at Ravlundamadonnaens mester kan have fået sin model fra Roskilde, eventuelt ad omveje. Men nok så sandsynligt er det vel, at forbilledet har kunnet findes i Lund.

De helt oprindelige forbilleder for vores madonnatype må antages at have eksisteret i Nordfrankrig i tiden o. 1200, selv om bevarede eksemplarer indtil videre ikke har kunnet påvises her. Måske vil en gennemgang af seglbilleder kunne føre på sporet. I Norden synes indplantningen af Mariatypen med den krydslagte kappe med al sandsynlighed at være sket med det østdanske franske værksted, som vi har set det i Anders Sunesens helligtrekongersgruppe.

Når kultbilledtypen blev så udbredt og faktisk fremstilledes endnu o. 1300 (Nyborg og Thomsen 1994, s. 48–49, Nyborg 2003B, s. 47–48), er det nærliggende at spørge sig, hvilke kendte og beundrede forbilleder, der kunne være efterlignet. Måske kunne et par af tidens sjældne skriftlige oplysninger give et fingerpeg. I Roskilde domkirke nævnes der midt i skibet et Mariaalter, der kaldtes »det store billedes« (*magne imaginis*) (Danmarks Kirker Københavns Amt, s. 1630). Når dette Madonnabillede lige frem kaldes »stort«, kan det meget vel have været endog 2–3 m højt. Tilsvarende nævnes i Lunds Domkirke et tydeligvis vigtigt Mariaalter med et »siddende Mariabillede midt på gulvet« (*in medio pavimento sedens*) (Axel Nilsson 1989, s. 62). For begge de centralt placerede mariaaltre gælder det, at de først er omtalt noget ind på 1300-tallet (1337 og 1346) som holdepunkter for lokaliseringen af andre altre. Mariaaltrene og deres madonnafigurer var altså tydeligvis ældre end disse og kan udmærket have gået tilbage til begyndelsen af 1200-tallet. Har de to madonnaer mindet om Helligtrekongersgruppens Maria; og har de – som Roskildes Domkirkes krucifiksgruppe – været højt skattede og efterlignede kultbilleder langt ind i Østersø-området?

Fig. 7. Madonna fra Hörsne kirke på Gotland, o. 1250–75, 116 cm høj. Figuren er næppe udført på Gotland, idet den synes at kunne knyttes til et stort skånsk værksted, vel i Lund, hvorfra der udgik en betydelig eksport nord- og østover. I Gotlands Fornsal. Foto Verner Thomsen 1992.

Referencer

Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier, red. Sten Ebbesen, København 1985.

Anderberg, Adolf, *Studier öfver skånska triumfkrucifix*, Lund 1915.

Andersson, Aron, *Mariabilden i skulptur*, Stockholm 1957.

Andersson, Aron, *Medieval Wooden Sculpture in Sweden II, Romanesque and Gothic Sculpture*, Stockholm 1966.

Andersson, Aron, "The Holy Rood of Skokloster and the Scandinavian Early Gothic", *The Burlington Magazine* 1970, s. 132–140.

Axel-Nilsson, Göran, *Thesaurus Cathedralis Ludensis. Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*. Göteborg 1989.

Avril, Francois, "L'atelier du Psautier d'Ingeburge: problemes de localisation et de datation", Arts, *Objets d'art, collections, Hommage à Hubert Landais*, Paris 1987, s. 16–21.

Blindheim, M., "Scandinavian Art and Its Relations to European Art around 1200". *The Year 1200, A Symposium. The Metropolitan Museum of Art*. New York 1975.

Danmarks Kirker, Nationalmuseet, København 1933ff.

Deuchler, Florens, *Det Ingeborgpsalter*, Berlin 1967.

Didier, Robert, "La Vierge assise à l'enfant (Sedes Sapientiae)". *Millenaire de la collegiale Saint-Jean de Liège. Exposition d'Art et d'Histoire*. Liège, 17. sept.–29. octobre 1982, Bruxelles 1982.

Friis-Jensen, Carsten, «Was Saxo Grammaticus a canon of Lund?» *Cahiers de l'Institut du moyen-age grec et latin* (Københavns Universitet), 59, 1989.

Frosell, Bertil A., "En gejstlig stormand ser på retten I Skåne". I *Anders Sunesen*, s. 143–53.

Gelting, Michael H., "Skånske Lov og Jyske Lov. Danmarks første kommissionsbetænkning og Danmarks første retsplejelov". *Jura & Historie. Festskrift til Inger Dübeck som forsker*, red. Finn Taksøe-Jensen, København 2003, s. 43–80.

Gundestrup, Bente, *Det kongelige danske Kunstkammer 1737 The Royal Danish Kunstkammer 1737* bd. I–III, København 1981.

Hørby, Kai, "Anders Sunesens liv", i *Anders Sunesen*, s. 11–25.

Karregård, Ulla, "Från hieratiskt till höviskt – en studie av fem medeltida madonnabilder från Närke". *Från Bergslag och bondebygd* 1995, s. 51–139.

Lapaire, Claude, "La Vierge de l'Epiphanie; une sculpture francaise du XIIIe siècle". *Geneva*, Nouvelle série Tome XXVI, 1978, s. 187–195.

Libri Memoriales Capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger, udg. C. Weeke, København 1884–89, nyudgivet København 1973.

Liebgott, N.-K., *Elfenben – fra Danmarks Middelalder*. København 1985.

Liebman, Charles J., "Paleographical Notes on Ms. Morgan 338 of the Old French Psalter Commentary", *Codoces manuscripti. Zeitschrift für Handschriftkunde* 1985, s. 65–77.

Liepe, L., 1995(A). *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*. 1995(B) *En bilddokumentation*. Lund.

Lind, John H. m. fl.: *Danske korstog. Krig og Mission i Østersøen*, København 2004.

Nyborg, E., "Dansk træskulptur 1100–1400 – egenproduktion, import og eksport". *hikuin* 26. Højbjerg (Århus) 1999.

Nyborg, E., "The Holy Rood Crucifixion Group of Roskilde Cathedral and the Scandinavian Early Gothic". *Romanesque Art in Scandinavia. Hafnia* No 12, 2003 (=2003A), s. 160–195.

Nyborg, E., "Tranderup Kirkes tronende Madonna – en franskinspireret 'Vierge dorée' fra o. 1270–80". *Tranderup Kirke. En landsbykirke og dens historie*, Ærøskøbing, 2003 (=2003B), s. 35–52.

Nyborg, E., "Wybrane dziela rzezby wczesnego i pelnego gotyku na Pomorzu i ich zwiazki ze sztuka skandynawska". (tysk resumé: Einige früh- und hochgotische Plastiken in Pommern und ihre Verbindungen zur südskandinavischen Kunst). *Terra Transoderana*. Szczecin 2004.

Nyborg, Ebbe og Verner Thomsen, "Roskilde domkirkes triumfkrucifiks", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1983, s. 187–209.

Nyborg, Ebbe og Verner Thomsen, "Dänische Holzskulptur vor 1300 – ein Forschungsprojekt". *Figur und Raum. Mittelalterliche Holzbildwerke im historischen und kunstgeographischen Kontext*, Berlin 1994, s. 35–52.

Rydbeck, Otto, *Ärkebiskop Andreas Sunessons grav I Lunds Domkyrka. En Undersökning*, Lund 1926.

Roosval, J., *Medeltida Skulptur i Gotlands Fornsal*. Stockholm 1925.

Roussell, Aa., "The Adoration of the Kings' – A Group in Ivory". *The National Museum of Denmark*. Copenhagen 1957.

Saxos Danmarks Historie 1–2, oversat af Peter Zeeberg, København 2000.

Schepelern, H. D., *Museum Wormianum*, Odense 1971.

Schiller, Gertrud, *Ikonographie der christlichen Kunst* Band 4,2 *Maria*, Gütersloh 1980.

Stolt, B., "Skulpterade Jesusbarn med speciella egenskaper". *Kyrkliga sällsyntheter på Gotland och annorstädes*. Visby 2001.

Sunesen, Anders, *Hexaëmeron*, gengivet på danske vers af H. D. Schepelern. København 1985.

Sveriges Kyrkor, 1912ff.

Swarzenski, H., "A Vierge d'Oree". *Boston Museum of Fine Arts Bulletin*, 58, 1960.

Tångeberg, P., *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden*. Stockholm 1986.

Ugglas, Carl af, *Gotlands medeltida Träskulptur till och med höggotikens inbrott*, Stockholm 1915.

Wolska, Joanna, *Ringkors från Sveriges medeltid. En ikonografisk och stilistisk studie*, Stockholm 1997.

Wåhlin, H., Fransk stil i Skånes medeltida träskulptur. Lund 1921.

Young, P., A., "The Origin of the Herlufsholm Ivory Crucifix Figure". *The Burlington Magazine*, s. 16.ff. 1977.

Stormansgården i Rebbelberga
– ett storslaget långhus från äldre förromersk järnålder

Av Marie Olsson
Arkeolog vid Wallin kulturlandskap och arkeologi

Bakgrund

De senaste tvåtusen åren har spåren efter ett över 45 meter långt hus legat gömt i byn Rebbelbergas mylla i Ängelholms kommun.[1] Långhuset upptäcktes i samband med arkeologiska undersökningar i september månad 2005 och har daterats till alira äldsta delen av förromersk järnålder. Det är idag det äldsta kända järnåldershuset med sådana dimensioner. Med största sannolikhet rör det sig om en storgård som besuttits av personer med en högre social och ekonomisk ställning än flertalet andra i trakten.

Boplatsen är lokaliserad till sydöstra delen av en stor grusig höjds svaga sluttning intill väg 105 och cirka 350 meter väster om väg E6 (fig.1). Långhuset har medvetet placerats i landskapet på ett sådant sätt att det har varit lätt att iaktta från omlandet men ändå så att det legat skyddat från de i vintertid bistra nordvästvindarna. Var och en som passerat genom landskapet har inte kunnat undvika att fånga upp de signaler som det storslagna långhuset förmedlat i fråga om överhöghet och inflytande över territoriet.

De båda vattendragen Rössjöholmsån och Rönne å flyter fram norr respektive söder om boplatsen. Havet, i detta fall Skälderviken, ligger idag på cirka 3,5 kilometers avstånd från boplatsen. Vid tiden för järnåldersboplatsen var avståndet cirka 1,5 kilometer. Kustremsan bestod då av en i det närmaste lagunliknande strandsjö i vilken Rössjöholmsån såväl som Rönne å avvattnades (fig. 2). Klimatet hade under den tid som

Fig. 1. Skåne med platsen för Rebbelberga by markerad.

Fig. 2. Röd punkt anger läget för järnåldersboplatsen, ljusblå färg visar det maximala läget för strandlinjen år 1000 F.Kr. Efter denna tidpunkt sker endast marginella lägesförändringar av strandlinjen med förskjutning ut till dagens nivå. *Strandlinjekarta beräknad med numerisk modell utvecklad vid SGU. © Sveriges Geologiska Undersökning. Medgivande Dnr 30-209/2006.*

föregått järnåldern varit förhållandevis varmt men ungefär ett par hundra år före järnålderns inträde börjar en klimatförändring att inträda – klimatet blir kallare och fuktigare. Ekonomin hade dessförinnan baserats på djurhållning men kom under järnåldern att grundas på en kombination av åkerbruk och boskapsskötsel där de båda sektorerna var starkt beroende av varandra. Landskapet var under denna tid halvöppet med gödslade åkrar som bearbetades med årder och boskapen började vinterstallas.[2] Det är också under denna period som järnframställning börjar ta fart.

Sammanlagt undersöktes 12 600 kvadratmeter och över 600 anläggningar dokumenterades. Majoriteten av anläggningar tillhör järnåldersboplatsen, men vi kunde via stratigrafiska iakttagelser, ^{14}C-analyser samt av fynden se att det förekommit aktiviteter inom ytan under såväl neolitikum och yngre bronsålder som tiden för övergången mellan förromersk och äldre romersk järnålder. Förutom långhuset hittades även en något yngre fyrstolpslada.

Att vi kanske skulle bjudas på överraskningar i samband med de arkeologiska utgrävningarna kom inte som en fullständig överrumpling. Visserligen fanns det inget i resultatet från utredningsgrävningen som pekade på att boplatsen skulle inta någon särställning gentemot andra boplatser under perioden, men däremot antydde fornlämningsbilden att så kunde vara fallet.[3] Denna påvisade ett intensivt landskapsutnyttjande där i stort sett alla arkeologiska perioder var belagda. Här fanns ett flertal boplatser från såväl stenålder som brons- och järnålder, bronsåldershögen *Torshög* samt Rebbelberga by och kyrka – båda med ett medeltida ursprung. Allt sammantaget visade på att landskapet redan under järnåldern till största delen var koloniserat och därmed rymde förstadier till det medeltida landskapsutnyttjandet.

Den medeltida makten i landskapet åskådliggörs än tydligare av den medeltida staden Luntertun belägen endast 2,5 kilometer nordväst om boplatsen. Luntertun existerade endast en kortare period under slutet av 1400-talet till 1500-talet första hälft. Det äldsta skriftliga omnämnandet av Luntertun avhandlar ett kyrkligt ärende i vilket ärkebiskopen Tuve år 1471 talar om ett nytt kapell som uppförts i staden. Därefter, år 1482, förekommer anteckningar om en kunglig fogde på »Rönnergård eller Löntertynd».[4]

Långhuset

Långhuset som låg orienterat i nordväst–sydöstlig riktning mätte 43,5 meter i längd och mellan 6,5 till 7,5 meter i bredd (fig. 3). Husgavlarna har en rundad form medan långhusväggarna i stort sett har raka sidor. Två ingångar förekommer, en central ingång vid husets mitt samt en i husets östra del. Tre takbärande bockpar i husets östra del står tätare än övriga par, vilket indikerar reparation eller ett behov av en förstärkt konstruktion. Möjligen har denna del av huset använts för vinterstallning av kreatur och här har antagligen funnits ett loft. Vid platserna för tre bockpar förekommer omsatta stolpar. Långhusets längd är inte till hundra procent säkerställd då ett stolphål i väster, i linje med husets södra långvägg, indikerar att huset möjligen kan vara längre än de dokumenterade 43,5 meterna. Relativt få anläggningar förekom i närområdet i anslutning till långhusets norra husvägg. Detta kan mycket väl avspegla att det här har funnits någon form av beteshägnad. Ett flertal av de takbärande stolp-paren har varit stenskodda – i en av fyllningarna förekom ett förmodat husoffer i form av en underliggare till en handkvarn. Förutom handkvarnen utgjordes resterande husfynd av ytterligare keramikskärvor varav

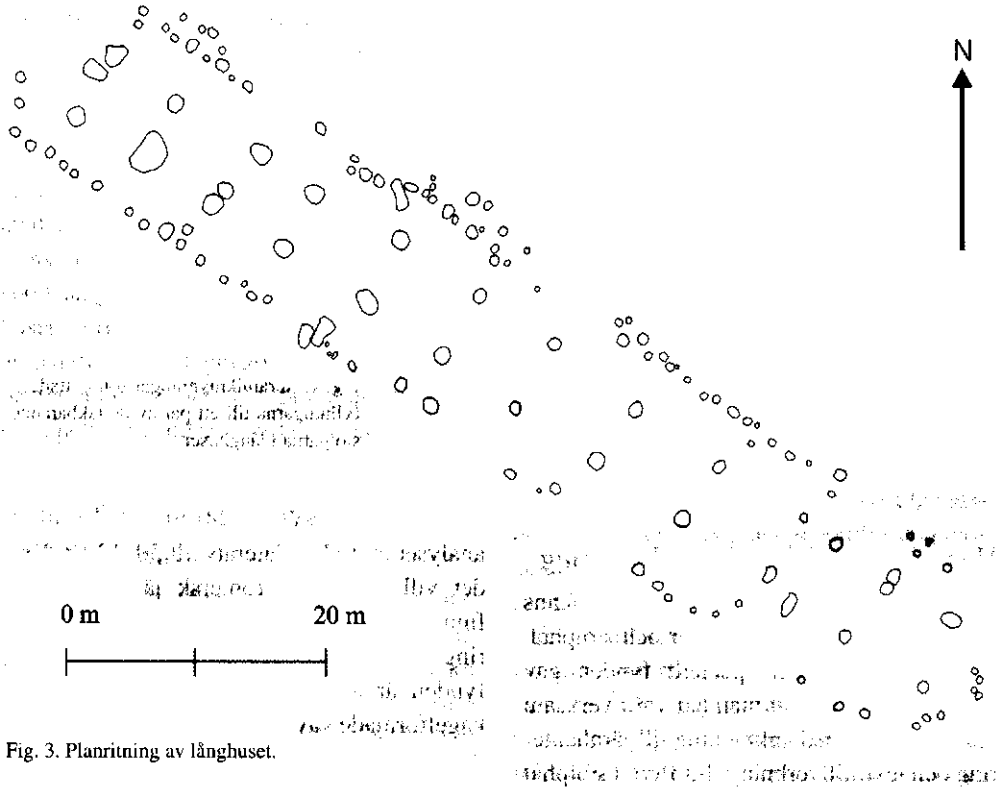

Fig. 3. Planritning av långhuset.

ett par mynningar, enstaka slagg, bränd lera och flintavslag. Tre makrofossilprover från takbärande stolphål analyserades. Förutom träkol innehöll ett av proverna förkolnade frön från *Trampört* vilket indikerar näringsrik kulturmark, företrädesvis åkrar.[5]

Datering

Huset i Rebbelberga har via två ^{14}C-analyser av träkol från takbärande stolpars fyllning gett ett dateringsspann mellan 770–400 f. Kr. Detta motsvarar sista delarna av yngre bronsålder och allra äldsta delen av förromersk järnålder. Det långa spannet ska sannolikt förklaras med de sedan tidigare kända svårigheterna med dateringar från just dessa perioder. Kalibreringskurvan är för dessa århundraden komplex vilket kan resultera i flera åldersangivelser vid analys av ett och samma prov. Högsta procent sannolikhetsdatering av de två analysproven har tillsammans angetts med ett sigma till dateringsspannet 650–400 f. Kr. (64,7 % respektive 45 %). Kronologiska svårigheter med absoluta dateringar av det här slaget kan uppvägas av och kompletteras med relativa dateringar i form av exempelvis ledartefakter som via sin karaktäristiska form, stil eller dekor kännetecknar en specifik befolkningsgrupp och/eller arkeologisk tidsperiod. I detta fall lutar vi oss mot fynd av keramikmynningar av typisk järnålderskaraktär, varav en med glättad yta, som hittades i fyllningen till två av långhusets takbärande stolpar (fig. 4). Mynningarna, tillsammans med frånvaron av daterande fynd från andra arkeologiska perioder, stärker den ovan angivna sannolika dateringen till allra äldsta delen av förromersk järnålder.

Fig. 4. Keramikmynningar som hittades i fyllningarna till ett par av de takbärande stolparna i långhuset.

Hantverksområde och järnhantering

Cirka 100 meter sydöst om långhuset fanns ett område med härdar, gropar och stolphål. Anläggningarna och speciellt fynden gav starka signaler om att man här varit verksam med hantverk med anknytning till järnhantering och textiltillverkning. Ett flertal stolphål antyder att det funnits en hägnad som kan ha avgränsat området från resten av boplatsen. Speciellt en härd inom det här området drog till sig vår uppmärksamhet. I denna fanns keramikskärvor, bland annat ett par mynningsbitar från ett stort kärl med dekor av tvärställda intryck på mynningskanten (fig. 5). Den här typen av dekor på mynningen kan, som vi kommer att se längre fram i artikeln, vara intimt förknippad med järnhantverk. Nästa intressanta fynd bestod av tre bitar slagg, vilket uppenbart visar att man har befattat sig med järnhantering. Det sista intressanta fyndet från härden bestod av resterna från en kägelformad vävtyngd i bränd lera – den här typen av tyngder används under förromersk tid.[6] Ytterligare en likadan vävtyngd förekom i en annan härd strax intill. De har använts för att sträcka varpen i vävstolen som med stor sannolikhet utgjorts av en så kallad varptyngd vävstol.[7] Härden har genom ^{14}C-analyser av träkol daterats till 50–130 e. Kr., det vill säga tidig romersk järnålder. Det finns ingen anledning att ifrågasätta dateringen av härden, men det är tvivelaktigt om fynden är samtida med anläggningen. Då kägelformade vävtyngder förekommer under den föregående perioden förromersk järnålder, och inga skärvor i keramikmaterialet inom boplatsen specifikt pekar på en date-

Fig. 5. Keramikmynning med dekor av tvärställda intryck av linjer längs med mynningskanten.

ring till någon senare period än förromersk järnålder, är det fullt möjligt att fynden sekundärt hamnat i anläggningen i samband med att denna skottats igen. Tyvärr hittade vi inga spår av processer efter malmrostning eller rester av järnframställningsungnar, men att det förekommit smidesverksamhet någonstans på boplatsen visas av fyndet av ett sprutslagg i ett av stolphålen till det långa huset. Sprutslagg, som till utseende och form är påfallande likt gevärshagel, uppstår vid bearbetning av den råa järnklumpen med exempelvis hammare i syfte att rena järnet.

Annan förromersk bebyggelse med långa hus

Mycket långa hus finns såväl i Halland, Skåne som i Danmark, men majoriteten av husen från perioden kännetecknas av ordinära dimensioner. Arkeologen Sten Hvass menar att de danska långhusen under förromersk järnålder vanligtvis var 10–15 meter långa, som i den totalundersökta byn Hodde i västra Jylland. Förutom huvudbyggnaden, som mätte 22,5 meter, varierade de flesta husen mellan 11 och 13,5 meter i längd.[8] Som vi ska se förekommer dock långhus, på andra håll, som vida överstiger måtten i Hodde.

I Skåne finns ett antal lokaler med långa förromerska hus bland annat det femtio meter långa huset i Önsvala i Nevishögs socken, strax söder om tätorten Staffanstorp. Byggnaden har daterats till slutet av förromersk järnålder och har tolkats som en ensamgård. Ett par hundra meter öster om långhuset fanns ett verkstadsområde med lämningar av järnframställning i form av slagg och spår av malmrostning.[9] Vid Toftanäs i Malmös västra utkant förekom tre långhus som varierade i längd mellan 38 och 47 meter.[10] Samtidigt som man låter uppföra mycket långa hus på nyetablerade boplatser upprätthålls den småskaliga byggnadstraditionen på boplatser som har existerat under längre perioder. Professor Mats Larsson drar slutsatsen, vid en studie av förhistoriska hus i södra Sverige, att nyetablering av storgårdar under den förromerska järnåldern ingår som ett led i samhällsutvecklingen mot ett mer socialt stratifierat samhälle. Storleken på gården kommer att avspegla den sociala och ekonomiska ställningen hos gårdsägaren.[11]

Frågan är då vad som kan alstra ett så pass stort ekonomiskt och socialt överskott som ger gårdsägaren en sådan samhällsposition? I Fyllinge, i Snöstorps socken i Halland, påträffades under början av 2000-talet ett mer än femtio meter långt hus.[12] Med utgångspunkt från denna boplats genomför arkeologen Per Wranning en metodisk analys av den förromerska bebyggelsen i Halland med jämförande utblickar mot bland annat Skåne, Danmark, Norge men även La Tènekulturen i Europa.[13] Fyllingegårdens status diskuteras med utgångspunkt i det långa huset, järnframställningen och påträffade keramikkärl med dekor i form av finger- och eller nagelintryck på mynningskanten. Enligt analysen finns det en stark koppling mellan järnhanteringslokaler och denna form av dekorerad keramik. Författaren menar, efter jämförande studier av liknande lokaler, att nyetablering av stora hägnade gårdar under perioden utgör dåtidens storgårdar och kan sättas i starkt samband med någon form av specialiserat hantverk – i synnerhet järnhantering.

Om vi jämför resultaten från vår boplats i Rebbelberga med Fyllinge och Önsvala kan vi strax se de påfallande likheter som förenar platserna; nyetablerade gårdslägen med extremt långa hus, specialiserat hantverk i form av järnhantering, och som i Fyllinge, keramik med intryck på mynningskanten. Vad som avviker är dateringen av vårt hus – denna kommer att ligga åtminstone ett par hundra år före huset i Fyllinge och hela fyra till femhundra år före huset i Önsvala.

Boplatsen i Rebbelberga ska inlemmas i den skara av storgårdar med specialiserat hantverk som ovan skisserats – en storgård som förmodligen innehas av personer med en högre social och ekonomisk ställning än flertalet andra i trakten. Det storslagna långhuset svarar fullt upp mot en bild av ett reglerat och intensivt utnyttjat landskap som sedan länge tagits i hävd. Graven Torshög utgör den första markören av att det här finns en social och ekonomisk överhet i maktposition – en makt som fortlever in i äldre järnålder och som visualiseras av det långa huset. Vad som händer därefter och fram till medeltid ligger idag höljt i det omgivande landskapets mylla. Om det blir aktuellt med ytterligare arkeologiska undersökningar kan förhoppningsvis dessa kasta ett förklarande ljus över den mellanliggande tidsperioden. För vad vi säkert vet är att makten och härligheten vid medeltiden åter låter sig exponeras i form av by och kyrka men inte minst i närvaron av en än större centralmakt i form av en kungsgård i Luntertun.

Noter och referenser

[1] Olsson, M. 2007. Särskild arkeologisk undersökning. Karlslund, Ängelholm 2:38, del av Lantbrukaren 1, RAÄ 31, Ängelholms socken och kommun, Skåne. Wallin kulturlandskap och arkeologi, rapport 20074:8.

[2] Pedersen, E.A & Widgren, M. 1998. Fähusdrift, järn och fasta åkrar. I: Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år. Red. Myrdal, J. & Engström, A. & Forsmark, A.

[3] Olsson, M. 2004. Arkeologisk utredning, Karlslundsområdet, Ängelholm 2:51 m. fl. Ängelholms socken, Ängelholms kommun, Skåne. Wallin kulturlandskap och arkeologi, rapport 2004:18.

[4] Moen, J. 1985. Luntertun, en försvunnen stads historia. Trelleborg.

[5] Regnell, M. 2006. Analysrapport. Växtmakrofossilanalyser av jordprover från Karlslund, Skåne. Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi. Stockholms universitet.

[6] Stilborg, O. 2002. Klinelera och vävtyngder. I: Keramik i Sydsverige – en handbok för arkeologer. Red. Lindahl, A., Olausson, D. & Carlie, A. Keramiska Forskningslaboratoriet: Monographs on Ceramics.

[7] Andersson, E. 1996. Textilproduktion i arkeologisk kontext. En metodstudie av yngre järnåldersboplatser i Skåne. University of Lund. Institute of archaeology. Reportseries No. 58.

[8] Hvass, S. 1988. Jernalderens bebyggelse. Fra stamme til stat i Danmark, 1. Århus.

[9] Wallin, L. 1996. Det långa huset i Önsvala, Skåne, VA Källby-Önsvala och väg 12. Arkeologiska utredningar, förundersökning och undersökningar. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:83.

[10] Göthberg, H., Kyhlberg, O.& Vinberg, A. (red). 1995. Hus och gård, katalogdel. Hus och gård i det förurbana samhället – rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 13. Stockholm.

[11] Larsson, M. 1995. Förhistoriska och tidigmedeltida hus i södra Sverige. I: Hus och gård, artikeldel. Hus och gård i det förurbana samhället – rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet. Red. Göthberg, H., Kyhlberg, O.& Vinberg, A. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14. Stockholm.

[12] Toreld, C. & Wranning, P. 2005. Förromersk järnålder i fokus. Framgrävt förflutet från Fyllinge II. Red: Toreld, C. & Wranning, P.

[13] Wranning, P. 2005. Järnframställarnas stora gård. I: Förromersk järnålder i fokus. Framgrävt förflutet från Fyllinge II. Red: Toreld, C. & Wranning, P.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu
Hemsida: http://www.tidskriftenale.nu

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.
Årsavgiften för 2008, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Bengt Danielson, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt f.d. landsantikvarie Kerstin Arcadius, Malmö,docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, fil. dr Bodil Persson, Lund, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Anna Christina Ulfsparre, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

LARS EINARSSON
Ett skeppsvrak i Ronneby skärgård
1

EBBE NYBORG
Anders Sunesens helligtrekongersgruppe og
en baltisk madonnatype
16

MARIE OLSSON
Stormansgården i Rebbelberga
– ett storslaget långhus från äldre förromersk järnålder
27

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.

ISSN 0345-0708